



О. А. Довбня, Є. П. Ляшенко

**КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ
І ПОНЯТІЙНИЙ ДОВІДНИК
З КУРСУ
«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»**

Міністерство освіти і науки України
Донбаська державна машинобудівна академія

О. А. Довбня, Є. П. Ляшенко

**КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ
І ПОНЯТІЙНИЙ ДОВІДНИК
З КУРСУ
«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»**

Затверджено
на засіданні
вченої ради ДДМА
Протокол № від 2006

Краматорськ 2006

УДК 94 (477)
ББК ТЗ (4 УКР)
Д 58

Рецензенти:

Саржан А. О., д-р іст. наук, проф., зав. каф. історії і права, Донецький національний технічний університет;

Кондратенко О. В., канд. іст. наук, доц. каф. історії та культурології, Краматорський економіко-гуманітарний інститут.

Словарь содержит объяснения исторических терминов и понятий, которые чаще всего употребляются для характеристики исторических явлений, процессов, событий. Приводятся наиболее значимые факты и события украинской истории. Отбор терминов и понятий базируется на требованиях учебной программы для высших учебных заведений.

Помогает овладеть материалом, который изучается внеаудиторно и предназначен для студентов всех специальностей и форм обучения.

Довбня О. А., Ляшенко Є. П.

Д 58 Короткий термінологічний і понятійний довідник з курсу «Історія України». – Краматорськ: ДДМА, 2006. – 64 с.

ISBN

Словник містить роз'яснення історичних термінів та понять, які найчастіше вживаються для характеристики історичних явищ, процесів, подій. Наводяться найбільш визначні факти та події української історії. Відбір термінів і понять базується на вимогах навчальної програми для вищих закладів освіти.

Допомагає оволодіти матеріалом, що вивчається позааудиторно, та призначений для студентів усіх спеціальностей та форм навчання.

ISBN

УДК 94 (477)

ББК ТЗ (4 УКР)

© Довбня О. А.,
Ляшенко Є. П., 2006
© ДДМА, 2006

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	
УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ.....	
СЛОВНИК.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	

ПЕРЕДМОВА

У сучасних умовах розвиток пізнавальної самостійності студентів – завдання не тільки педагогічне, але й суспільно-політичне. У вищому навчальному закладі важливо навчити молодь самостійно оволодівати історичними знаннями та озброїти її практичними навичками, щоб придбані знання служили засобом розв’язання цілого комплексу проблем.

Відтворення історичної правди, подолання національної та політичної несвідомості, формування багатоваріантного погляду на історичне минуле – все це загалом активізує пошуки найбільш оптимальних варіантів дій на сучасному етапі. Діалектичний зв’язок у процесі вивчення старих та нових фактів сприяє формуванню почуття нерозривності історичного процесу.

Історія викликає постійний інтерес у людей різних вікових категорій та професій. Однак вони доволі часто відчують труднощі під час читання навчальної, науково-популярної та художньої історичної літератури. Це пояснюється тим, що історія – багатогранна наука, яка перебуває у постійному розвитку й поповнюється новими даними. У її розпорядженні величезний масив термінів та понять, які не завжди є зрозумілими широкому загалу.

Мета словника полягає в тому, щоб відповідно до нової концепції розвитку історичної освіти допомогти студентам глибше опанувати фактичний та понятійний матеріал з історії України. До того ж, зміст ряду термінів є динамічним, отже точне й доцільне застосування їх, правильне розуміння суті має забезпечити засвоєння об’єктивних знань про історичний процес.

Основними формами навчального процесу, які забезпечують організацію самостійної роботи студентів, є лекції, спецкурси, семінари, консультації та контрольні роботи. Цей довідник може бути використаний як додатковий посібник при організації самостійної роботи. До нього можна звертатися за тими довідками, які відсутні у підручниках або викладені там недостатньо повно.

Не претендуючи на вичерпне тлумачення тих чи інших термінів, понять з історії України, автори прагнули подати загальноприйняті вмотивування, використавши новітні джерела.

Усі поняття в словнику розміщені в алфавітному порядку. Іноді після визначення терміну подаються цифри 1), 2) і т. д. Це означає, що термін має декілька тлумачень. Якщо назва складається з двох або кількох слів, то на перше місце виноситься головний замість термін. Усі визначення і поняття подаються українською мовою.

У словнику застосовується система скорочень. Так, повторення назви терміна або поняття в тексті тієї самої статті подано скорочено: однією або кількома літерами.

До більшості термінів іншомовного походження наведено етимологічну довідку. Наприклад, **АБСОЛЮТИЗМ** (фр., лат. – безумовний).

Якщо в статті вживаються терміни або поняття, що тлумачаться в інших статтях, то вони виділяються *курсивом*.

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

А	Б	В	Г	Ґ	Д
Е	Є	Ж	З	И	І
Ї	Й	К	Л	М	Н
О	П	Р	С	Т	У
Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ
Ь	Ю	Я			

А

АБОРИГЕНИ – корінне населення будь-якої країни або місцевості.

АБСЕНТЕЇЗМ – нез'явлення виборців на виборчі дільниці для здійснення акту голосування.

АБСОЛЮТИЗМ (фр., лат. – безумовний) – форма державного правління, при якій монарху (царю, імператору, королю) належить необмежена верховна (самодержавна) влада. Одноосібна влада монарха.

АВСТРО-УГОРЩИНА – назва імперії у Центральній Європі, яка існувала упродовж 1867-1918 рр. та управлялася династією Габсбургів. На 1868 р. до складу *А.-У.* з українських земель входили Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття. У 1910 р. українці становили 8% населення *А.-У.*

АВТОКЕФАЛІЯ, АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА (від авто... та гр. – голова) – самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков, спорідненої організації, яка діє в даній країні чи за її межами. До *а. ц.* належать: Албанська, Олександрійська, Болгарська, Грецька, Антіохійська, Грузинська, Сербська тощо. В Україні *а. ц.* була створена за рішенням Директорії 1 січня 1919 р.

АВТОКРАТІЯ (з гр. – самовладдя) – система правління, при якій необмежена верховна влада в державі належить одній особі.

АВТОНОМІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК – спроба перетворення формально незалежних радянських республік, які виникли після 1917 р., на автономні республіки Російської Федерації, здійснена у 1922 р. Й. Сталіним. Це викликало дискусії в рядах більшовиків. В Україні проти *а.* виступив Х. Раковський. У протистояння втрутився В. Ленін, який запропонував план *федерації радянських республік.*

«АВТОНОМІСТИ» – політична течія в Центральній Раді, яка очолювалася Михайлом Грушевським і відстоювала надання Україні статусу автономної держави.

АВТОНОМІЯ (з гр. аутоc – сам і номос – закон) – незалежність, самоуправління певної частини держави, її права самостійного вирішення внутрішніх питань, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом (конституцією).

АВТОРИТАРИЗМ (з лат. – вплив, влада) – державний устрій, характерними рисами якого є режим особистої влади, диктаторські методи правління.

АВТОХТОНИ (з гр. – місцевий, корінний) – корінні жителі певної території, країни (тубільці, аборигени).

АГОРА (з лат. – площа) – відкрита місцевість, площа в місті, яка служила ринком і була місцем проведення народних зборів у Стародавній Греції.

АГРЕСІЯ (з лат. – напад) – незаконне застосування збройної сили однієї держави проти іншої, порушення суверенітету, територіальної цілісності, позбавлення політичної незалежності.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – військо, створене у 1832 р. з козаків Задунайської Січі, які перейшли на сторону Росії під час російсько-турецької війни (1828-1829 рр.). Військо отримало землі на західному боці Азовського моря, між Бердянськом і Маріуполем. У мирний час команди *а. к. в.* на баркасах несли берегову службу вздовж східних берегів Чорного моря – від Керченської протоки до м. Поті. Під час війни повинні були виставляти морські батальйони для охорони та оборони узбережжя, піший козацький напівбатальйон і флотилію малих морських човнів для крейсерування вздовж узбережжя. Указом від 11 жовтня 1864 р. *а. к. в.* було скасовано, а козаків переселено на Кубань.

«АКАДЕМІЧНИЙ ЛЕГІОН» – збройні студентські формування, що брали участь у революції 1848-1849 рр. в Австрійській імперії.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ 1991 р. – документ, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. Ним проголошувалась незалежність України та створення самостійної держави замість Української Радянської Соціалістичної Республіки. Положення Акту дістали схвалення на *референдумі* 1 грудня 1991 р.

АКТИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО – право громадян обирати склад виборних органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

АКТ 30 ЧЕРВНЯ 1941 р. – проголошення в окупованому німцями Львові відновлення Української держави. Акт здійснений Українськими Національними зборами, які склалися з представників національного руху. Підтримали відновлення Української держави члени ОУН та вояки батальйону «Нахтігаль». В акті заявлялося про лояльність до Німеччини, однак 15 вересня 300 членів ОУН, голова уряду Української держави Я. Стецько, С. Бандера були заарештовані, з них 15 осіб розстріляні.

АЛАНИ – іраномовні племена сарматського походження. З I ст. мешкали в Приазов'ї та поблизу Кавказу. Частина з них брала участь у Великому переселенні народів. Кавказькі *а.* (у руських джерелах – яси) є нащадками осетин.

АМНІСТІЯ (з гр. – прощення, забуваю) – повне або часткове звільнення від покарання та його правових наслідків, пом'якшення покарання, а також зняття судимості з осіб, що відбули покарання.

АНАРХІЗМ (з гр. – безначальність, безвладдя) – суспільно-політична течія, яка заперечує будь-яку владу (перш за все, державну), розглядаючи її як насильство над особою. Ставить за мету створення федерації дрібних асоціацій (об'єднань) виробників, проповідує необмежену свободу особистості. Головними ідеологами анархізму є П. Прудон (Франція), М. Бакунін, П. Кропоткін (Росія).

АНАФЕМА (від гр. – прокляття) – найвища церковна кара в християнстві – прокляття від імені Бога, відлучення від церкви, вигнання з громади віруючих.

«АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я» – угода між Московською державою й Річчю Посполитою, укладена 30 січня 1667 р. Підписана в с. Андрусеві поблизу Смоленська. Цей договір став актом міжнародно-правового поділу Української держави на дві частини (Правобережжя, крім Києва,

залишалося під владою польського короля; Лівобережжя й Київ з околицями передавалися під владу московського царя). Угода підписувалася терміном на 13,5 років.

АНЕКСІЯ (з лат. – приєднання) – насильницьке приєднання, захоплення, утримання однією державою території (частини) іншої держави або народності.

АНТАНТА (з фр. – згода) – військово-політичний блок європейських держав (Великобританія, Франція, Російська імперія), який сформувався в 1904-1907 рр. Об'єднав у ході першої світової війни проти Німеччини та її союзників 25 держав, у тому числі Сполучені Штати Америки, Японію, Італію.

АНТИ – назва об'єднання слов'янських племен, що згадується у візантійських джерелах V ст. Сам етнонім має іранське походження й означає – крайній, окраїнний. Займали територію між Дністром і Дніпром та перебували у тісному контакті з іраномовними сусідами півдня України. Разом з *венедами* та *склавинами* причетні до етногенезу східних, західних та південних слов'ян.

АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ – військово-політичний союз держав і народів, які боролися в другій світовій війні проти блоку нацистської Німеччини, фашистської Італії, мілітаристської Японії (так званої «Осі») та їхніх сателітів. Створена у 1941 р. та складалася з Англії, Китаю, СРСР, США та Франції.

АНТИДЕМОКРАТИЧНИЙ ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ – державний режим, при якому суттєво обмежуються можливості реалізації прав та свобод громадян, а реальна влада належить групі осіб або одній особі, які не контролюються народом.

АНТИСЕМІТИЗМ – 1) одна з форм національної нетерпимості, яка виражається у ворожому ставленні до євреїв, обмеженні їхніх прав; 2) у новітні часи ідеологія та політичний рух, спрямовані на боротьбу з єврейством.

АНТИФАШИСТСЬКИЙ РУХ – масовий демократичний рух народів світу проти фашизму.

АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНО-МОР'Я – міста-держави, які були засновані давньогрецькими колоністами у VII-V ст. до н. е. Серед них виділяються Тіра в Нижньому Подністров'ї, Ольвія в пониззі Південного Бугу, Херсонес у Південно-Західному Криму, Пантікапей на Керченському півострові (з 480 р. до н. е. став столицею Боспорського царства). Важливим фактором заснування греками поселень на території України були пошуки джерел сировини, ринків збуту. Грецькі переселенці прагнули також освоїти придатні для ведення сільського господарства землі, забезпечити себе всім необхідним і бути економічно і політично незалежними від грецької метрополії.

АНТРОПОГЕНЕЗ – 1) біологічна еволюція людини; 2) це процес еволюційного формування фізичного типу людини. Ранній антропогенез відбувався за межами Європи, і лише близько 1 млн. років тому пітекантропи (архантропи) розселюються по нашому континенту, в тому числі і на території сучасної України. У межах України відомо біля 30 стоянок пітекантропа, понад 200 – неандертальця і понад 1000 – кроманьйонця.

АНТРОПОЛОГІЯ (гр. анторопос – людина, логос – наука) – природнича наука, що вивчає людину в часі і просторі, досліджуючи її зовнішній вигляд та диференціацію спадкових прикмет і визначаючи раси як групи людей, що мають у певному поєднанні однакові тілесні і духовні успадковані властивості.

АНШЛЮС (нім. – приєднання) – рух за насильницьке приєднання Австрії до Німеччини. Почався після першої світової війни й завершився в 1938 р.

АРИСТОКРАТІЯ (з гр. – влада найкращих, найбільш знатних) – 1) форма правління, за якою державна влада належить привілейованій знатній меншині (аристократичними республіками були Херсонес з I ст. н. е., Новгородська республіка тощо); 2) у переносному значенні – привілейована верхівка суспільства.

АРТАНІЯ (АРСАНІЯ, АРТА) – державне утворення в VIII-VI ст. у східних слов'ян. Згадується арабськими та персидськими географами.

АРХЕОГРАФІЯ (гр. археос – давній, графо – пишу) – допоміжна історична наука, що виконує опис і публікацію старовинних письмових документів, опрацьовує методи публікації та підготовки пам'яток письменництва до видання.

АРХЕОЛОГІЯ (гр. археос – давній, логос – слово, наука) – наука, яка на основі речових пам'яток вивчає розвиток людини, людського суспільства в доісторичний період.

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. – уподібнення) – процес злиття одного народу з іншим. Супроводжується втратою одним із народів своєї мови, культури, релігії, звичаїв, національної самосвідомості.

Б

БАБИН ЯР – урочище на околиці Києва, де під час фашистської окупації України було знищено понад 100 тис. осіб. Серед закатованих було 52 тис. жителів Києва єврейської та циганської національності, комуністи-підпільники, військовополонені Сирецького табору смерті (зокрема, матроси Дніпровської флотилії), українські *націоналісти*.

БАНДЕРІВЦІ – 1) члени ОУН(б), крила самостійників-державників, яких очолював С. Бандера; 2) українське націоналістичне підпілля під час і після другої світової війни; 3) назва українських націоналістів і тих, хто був у *опозиції* до радянської національної політики; 4) у радянській пропаганді – синонім бандитизму.

«БАРБАРОССА» ПЛАН (від прізвиська німецького імператора Фрідріха I – відомого воєначальника середньовіччя) – кодова назва загальної директиви Гітлера №21 від 18 грудня 1940 р. про розгортання військових дій проти СРСР для всіх видів збройних сил Німеччини. Основною стратегічною ідеєю плану було розчленування головних сил Радянської

Армії та розгром по частинах. Група армій «Північ» мала завдати удару в напрямку Псков-Ленінград, група армій «Південь» – на Київ, Донбас, група армій «Центр» – на Мінськ, Смоленськ, Москву.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1681 р. – угода, укладена між Московією, Туреччиною і Кримським ханством 13 січня 1681 р. в Бахчисараї (Крим) на 20 років. Лівобережжя, Запоріжжя і Київ визнався за Москвою, Південна Київщина, Брацлавщина, Поділля – за Стамбулом, а татари зберігали право кочувати в південних степах України. Москва зобов'язувалася щорічно сплачувати кримському хану данину («казну»). Б. у. змусила Польщу укласти з Московією *«Вічний мир»*.

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 р. – див. *УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА УГОДА 1654 р.*

БЕРЕСТЕЙСЬКА (БРЕСТСЬКА) УНІЯ 1596 р. – злука католицької (Вселенської) церкви та православних єпископів України та Білорусі на умовах визначення католицької догматики, додержання візантійського обряду та юліанського календаря. Б. у. була укладена на соборі 8-9 жовтня 1596 р. у м. Бресті (Бересті) у церкві Святого Миколи. Після собору унію прийняли Ужгородська (1646 р.), Перемишльська (1692 р.), Львівська (1700 р.), Луцька (1702 р.) єпархії.

БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1918 р. – угода, яку уклала Центральна Рада з країнами Четверного союзу 9 лютого 1918 р. Договір передбачав припинення військових дій, Центральна Рада зобов'язувалася постачати державам Четверного союзу продовольство в обмін на військову допомогу в боротьбі з більшовицькою Росією. У результаті в Україні був встановлений німецько-австрійський *окупаційний режим*, а Центральна Рада та її уряд усунені з політичної арени.

БЛІ ХОРВАТИ – назва частини слов'янського племені хорватів, що входили до *Склавенського* об'єднання і первинно займало територію Прикарпаття й Верхнього Подністров'я. У VII ст. внаслідок аварської навали б. х. переселилися з прикарпатських областей на Балкани, зайнявши землі між Дунаєм і Адріатикою.

БІЛОВЕЗЬКА УГОДА 1991 р. – документ, підписаний 7-8 грудня 1991 р. Президентом України Л. Кравчуком, Президентом Росії Б. Єльциним та Головою Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевичем у Біловезькій Пущі. *Б. у.* оголошувала розпуск СРСР та створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

БІЛОЦЕРКІВСЬКА УГОДА 1651 р. – договір, підписаний між польсько-шляхетським урядом і Б. Хмельницьким 28 жовтня 1651 р. в м. Білій Церкві після Берестейської битви. За *Б. у.* козацькою територією визнавалося тільки Київське воєводство, в інших воєводствах відновлювалася польсько-шляхетська влада (польській шляхті поверталися маєтки). Гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іншими державами і зобов'язувався розірвати союз з Кримом. Козацький реєстр скорочувався з 40 тис. до 20 тис. У зв'язку з нападом Польщі у травні 1652 р. на Україну Б. Хмельницький розірвав *Б. у.*

БІЛЬШОВИЗМ – політична течія, що утворилася на II з'їзді РСДРП (1903 р.) у Лондоні внаслідок розколу. Головним програмним завданням більшовиків стало повалення самодержавства та буржуазії, встановлення диктатури пролетаріату й побудова соціалізму.

БІПОЛЯРИЗАЦІЯ СВІТУ – зміна політики співробітництва воєнного часу протиборством наддержав, що призвело до «холодної війни», гонки озброєнь, створення військово-політичних блоків, посилення розбіжностей в ідеології, внутрішній та зовнішній політиці держав і, як результат, поділ світу на комуністичний і капіталістичний табори.

«БЛІЦКРИГ» – стратегія короткочасної війни, серед завдань якої було нанесення головного удару в напрямку Києва і своєчасне захоплення Донецького басейну. Лягла в основу плану «*Барбаросса*». Згідно з планом «бліцкригу», війна повинна була закінчитися впродовж 2-2,5 місяців оточенням і знищенням Червоної Армії.

БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА – антична держава у Причорномор'ї на Керченському і Таманському півостровах (IV ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Яв-

ляла собою поєднання спадкової монархії з *полісними* органами самоуправління у великих містах. Найвищого економічного і політичного розвитку досягла в IV ст. до н. е.

БОЯРИ – 1) представники правлячого *стану* в *Київській Русі*, які посідали друге, після князів, панівне становище в управлінні державою; 2) протягом XV-XVII ст. найвищий стан *феодалів* у Московській державі; 3) у Румунії, Молдові, а також українських землях, що входили до її складу, *б.* називали великих землевласників.

БОЯРСЬКА РАДА – дорадчий орган часів Київської Русі, який впливав на політичні рішення князя. До його складу входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства. З боярською радою князь обговорював питання зовнішньої політики, видання законів, вирішував важливі адміністративні, фінансові та судові справи. У разі відсутності або смерті князя рада ставала основним органом влади, у компетенції якої були не тільки питання внутрішньої та зовнішньої політики, а й обрання та встановлення влади наступного князя. Водночас боярська рада не була юридично оформленим органом і не стала повноцінним державним інститутом з чітко визначеними функціями.

БРАТСТВА – релігійно-національні товариства, що створювались при церковних парафіях у містах України та Білорусії в кінці XVI-XVII ст. Відігравали важливу роль у розвитку української культури, освіти, книгодрукування, бібліотечної справи та медицини. Активно виступали за визволення українського народу від соціального, національного та релігійного гніту.

«БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ» – підпільна політична організація, створена харківськими студентами під керівництвом І. Липи влітку 1891 р. Назване на честь Т. Шевченка. «*Б. т.*» ставило за мету ліквідацію самодержавства та національне відродження України. Філії «*Б. т.*» виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові. У 1893 р. організація була розгромлена царизмом, учасники заарештовані.

БУЖАНИ – назва східнослов'янського племені (союзу племен), що населяло лісостепову частину басейну Південного Бугу.

БУЛАВА – 1) старовинна зброя у формі палиці, посіченої кільцями, з голівкою у вигляді кулі, яблука, груші, восьмигранника на кінці; 2) козацька клейнода – символ найвищої влади гетьманів, козацьких отаманів в Україні у XVII-XVIII ст. Оздоблювалася гербом, прізвищем чи вензелем власника. Мала вигляд палиці з горіхового дерева зі срібною (визолоченою) кулею на кінці; 3) символ влади турецьких пашів.

БУНЧУЖНИЙ – член *генеральної старшини* на Гетьманщині XVII-XVIII ст., відповідав за збереження символу гетьманської влади – *бунчука*, а під час війни керував загоном козацького війська, за дорученням гетьмана бунчужний іноді виконував дипломатичні і судові справи.

БУНЧУК – 1) символ гетьманської влади, військова регалія в козацькому війську. Мав вигляд палиці, зверху якої кріпилася маковиця (кулька), від якої донизу звисали довгі пасма кінського волосся. Походить бунчук з Туреччини; 2) прикраса та шумовий інструмент у військових оркестрах, що допомагає відбивати крок у строю.

БУНЧУКОВІ ТОВАРИШІ – частина козацької старшини в *Гетьманщині* кінця XVII-XVIII ст., яка належала до соціальної еліти суспільства, однак не займала військово-адміністративних посад. Знаходилися під заступництвом гетьмана (під гетьманськими клейнодами – бунчуком) і за ранговою субординацією були першими після полковників. Більшість із них була великими землевласниками, які на кінець XVIII ст. перетворилися на поміщиків.

БУРЖУАЗІЯ – частина суспільства, верства, головним заняттям якої є підприємницька діяльність.

БУЧАЦЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1672 р. – угода, укладена між Польщею і Туреччиною в жовтні 1672 р. у м. Бучачі. За угодою Туреччині дісталися Подільське воєводство (Брацлавщина і Південна Київщина опинилася під владою П. Дорошенка – союзника Туреччини), Волинь, Північна Київщина й Галичина залишалися у складі Польщі. *Б. д.* не був ратифікований польським сеймом у квітні 1673 р.

В

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР – таємне розпорядження, видане 20 липня 1863 р. міністром внутрішніх справ Росії П. Валуєвим, згідно з яким заборонялося друкувати науково-популярну і релігійну літературу (за винятком наукових і художніх творів) українською мовою. *В. ц.* автоматично втратив чинність у 1905 р. внаслідок прийняття нового закону про друк.

ВАПЛІТЕ – письменницьке угруповання, яке орієнтувалося на високий професіоналізм, творче новаторство, ідеологічну розкутість. До складу ВАПЛІТЕ входили М. Хвильовий, П. Тичина, В. Сосюра, Ю. Яновський та ін.

ВАСАЛ (від фр., лат. – слуга) – 1) феодал у середньовічній Західній Європі, який одержував земельне володіння (феод) від могутнішого феодала – сеньйора й був залежним від нього; 2) переносно – підлегла, залежна особа або держава.

ВАСАЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ (ВАСАЛІТЕТ) – система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів), що отримала найбільше розповсюдження у середньовічній Європі. Васал, який отримував від сеньйора земельну ділянку, повинен був служити у військовому підрозділі свого сеньйора. Васал, який мав земельний наділ, інколи мав власних васалів.

ВЕЛИКА СКИФІЯ – назва політичного утворення, що існувало упродовж VII-IV ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї. За свідченнями Геродота, *В. С.* простягалася від гирла Дунаю до Дону та на таку ж відстань від узбережжя Чорного моря на північ. За формою правління була монархією. Провідну роль відігравали царські скифи, яким усі інші племена сплачували данину. *В. С.* досягла розквіту під час правління царя Атея (IV ст. до н. е.): держава стала централізованою, розпочалося карбування власної монети. Загибель *В. С.* пов'язана з низкою чинників: невдала війна з Македонією, погіршення кліматичних умов, усихання степів тощо.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ – скорочена назва держави, яка оформилася в 40-х рр. XIII ст. *В. к. Л.* значно розширило свою територію завдяки інкорпорації практично всіх білоруських і українських земель. Унаслідок підписання *Люблінської унії* 1569 р. утворило разом із Польщею *федеративну державу – Річ Посполиту*.

«ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ» – гігантські етнічні міграції, які відбулися в Європі у IV-VI ст.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ – 1) титул князя, який очолював феодальну ієрархію удільних князів у Київській Русі. З X ст. цей титул мали київські князі. Поступово влада київського *В. к.* звужувалася. Після утворення Московської централізованої держави титул *В. к.* мали тільки московські князі; 2) у XIV-XVI ст. титул володарів Великого князівства Литовського. Після підписання *Люблінської унії* увійшов до польського королівського титулу; 3) з 1797 по 1917 рр. титул *В. к.* належав окремим членам російської імператорської родини.

«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» – період розвитку СРСР після *нової економічної політики* до початку курсу на *індустріалізацію і колективізацію*. Вперше термін запроваджений на пленумі ЦК ВКП(б) 10-17 листопада 1929 р.

ВЕНЕДИ – найдавніше слов'янське об'єднання. Вперше згадується у I ст. На той час *в.* займали територію між Прип'яттю на півночі, Віслою на заході та середньою Наддністрянщиною на півдні. Протягом кінця I-II ст. освоїли середньодністровські землі. У III-IV ст. створили військово-політичне об'єднання, яке переросло у дулібський племінний союз.

ВИБОРИ – процес, у результаті якого певна сукупність людей шляхом голосування формує склад державного органу або органів місцевого самоврядування.

ВИБОРНІ КОЗАКИ – привілейована група українського козацтва у XVIII ст. Створена на підставі указу 1735 р. про поділ українського козацтва на виборних козаків і *козаків-підпомічників*.

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1648-1657 рр.) – масовий опір, викликаний загрозою втрати українським народом етнічної самобутності, політичною колонізацією з боку польсько-шляхетського уряду, дискримінацією, соціальним гнітом, окатоличенням та ополяченням. Початком *в. в.* стало захоплення повсталими козаками Запорозької Січі у лютому 1648 р. та проголошення Б. Хмельницького гетьманом. Основною рушійною та керівною силою було козацтво, до якого приєдналися селяни, міщани, частина дрібної української шляхти та православне духовенство. Основними завданнями *в. в.* були: знищення польського панування і розбудова соборної української держави; ліквідація фільварково-панщинної системи господарства, кріпацтва і затвердження козацького типу господарства на засадах дрібної приватної власності на землю.

ВИРА – найвища грошова кара за вбивство вільної людини, яку платив вбивця князеві, якщо йому вдалося уникнути кривавої помсти.

ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ – відносини між людьми в процесі суспільного виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних благ. Базуються на певній формі власності.

ВИЩА РАДА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (ВРНГ) – орган, який здійснював фінансове, промислове регулювання й контроль за станом і розвитком економіки в цілому. Розпочала діяльність у вересні 1923 р. і припинила існування у зв'язку з укрупненням у січні 1932 р.

«ВІДЛИГА» – термін, запроваджений радянським письменником і громадським діячем І. Еренбургом, який характеризує час керівництва КПРС та СРСР М. С. Хрущовим, коли відбувалось потепління політичного і суспільного життя, посилено контроль за діяльністю суду, прокуратури, органів державної безпеки, почато реабілітацію репресованих, усунуто деякі викривлення національної політики, зроблені перші в СРСР спроби реформувати радянське суспільство. Часи «*в.*» були позначені поживанням творчого життя в Україні: пробуджувалась наука, література, мистецтво.

ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ (ВІЗАНТІЯ, РОМЕЙСЬКА ІМПЕРІЯ) – назва держави, яка виникла внаслідок розпаду Римської імперії на Східну і Західну. До складу *В. і.* входили Балканський півострів, мала Азія, північно-східна частина Африки. *В. і.* мала величезний вплив на культурний розвиток *слов'ян*, дала поштовх до християнізації українських земель.

ВІЙНА – соціальне явище, що є однією з форм розв'язання суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, народами, націями, окремими соціальними групами засобами збройного насильства.

ВІЙСЬКО ЗАПОРІЗЬКЕ – 1) у XVI ст. офіційна назва козацького війська; 2) офіційна назва козацької держави, яка утворилася на визволених землях після Зборівської угоди 1649 р.

ВІЙСЬКОВІ ТОВАРИШІ – частина козацької старшини в *Гетьманщині* другої половини XVII-XVIII ст. *В. т.* йшли за *бунчуковими товаришами*, були першими серед полкової старшини. У походах командували сотнями, виконували господарські обов'язки. Як правило, це були найбільш заможні представники козацької старшини. У другій половині XVIII ст. чин *в. т.* слугував обов'язковою сходинкою на шляху до отримання чину бунчукового товариша, надавався як нагорода при відставці з військової служби.

ВІЙТ – особа, яка очолювала місцеве управління або самоврядування в містах і селах України у XV-XVIII ст. Посада проіснувала в селах до кінця XVIII ст., а в містах – до скасування Магдебурзького права на початку XIX ст.

ВІЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1656 р. – угода між Московією та Польщею, яка передбачала спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбургу, а також обрання московського царя на королівський трон після смерті Яна Казимира. *В. п.* засвідчувало невдачу російської дипломатії та зміцнення позицій Речі Посполитої. Уповноважені Б. Хмельницького на переговори не були допущені, що призвело до погіршення відносин Москви з Чигирином.

«ВІСЛА» АКЦІЯ – комплекс заходів польського комуністичного уряду з примусової депортації українців зі своїх етнічних земель – Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, які увійшли до складу Польщі за Потсдамською угодою. Офіційним мотивом акції була допомога українців загонам УПА. Активно підтримували акцію СРСР та Чехословаччина.

ВІЧЕ – 1) народні збори в Давній Русі, на яких обговорювалися і вирішувалися важливі громадські справи; 2) народні збори в західноукраїнських землях у кінці XIX – на початку XX ст.

«ВІЧНИЙ МИР» 1686 р. – договір між Московією й Річчю Посполитою, який підтверджував умови Андрусівського перемир'я 1667 р. Цей договір став актом остаточного міжнародно-правового поділу Гетьманщини на дві частини: Правобережжя залишалося під владою польського короля, а Лівобережжя та Запорізька Січ – московського царя.

ВОЄВОДА – 1) воєначальник, командувач. У соціальній ієрархії Київської Русі стояв нижче князя і вище бояр; 2) обіймав адміністративну і військову владу у *воєводствах*, був членом королівського Сенату в Польщі і головував на місцевих сеймиках, хоча нерідко його влада обмежувалася місцевою *шляхтою*.

ВОЄВОДСТВО – назва адміністративно-територіальної одиниці в Україні у XV-XVIII ст. Запозичена з Польщі. Із включення Правобережжя та Волині до складу Росії в. були замінені намісництвами та губерніями.

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» – див. *ПОЛІТИКА «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»*.

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК – союз радянських соціалістичних республік, який оформився упродовж травня-червня 1919 р. для спільної боротьби проти іноземної інтервенції. До його складу входили Росія, Україна, Литва, Латвія, Білорусь, Крим.

ВОЛИНЯНИ – назва східнослов'янського союзу племен, який мешкав на території Волині у басейні Західного Бугу. Наприкінці X ст. на території, де мешкали в., було утворене Володимиро-Волинське князівство.

ВОЛОЧНА ПОМІРА – обмір та перерозподіл землі у великокнязівських та приватних маєтках *Великого князівства Литовського*, проведені за «Уставою на волоки» 1557 р. В. п. передбачала підвищення продуктивності *фільваркових* та селянських господарств з метою збільшення виробництва.

ВОТЧИНА – 1) пануюча феодальна власність на Русі в XI-XV ст., що передавалася у спадок; 2) комплекс феодальної земельної власності (землі, будівлі, реманент) та пов'язаних з нею прав на феодально залежних селян. У XVI-XVIII ст. у Польщі та Україні переважала в., яка отримала назву *фільварок*.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ (ВУЦВК) – найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий і контролюючий орган державної влади УРСР у період між Всеукраїнськими з'їздами Рад. Діяв упродовж 1917-1938 рр. Протягом 1919-1935 рр. ВУЦВК очолював Г. Петровський.

Г

ГАЙДАМАЧЧИНА (від «гайдамака» з тур. – бунтівна людина) – стихійні народні заворушення на Правобережній Україні. Назва «гайдамака» вперше зустрічається в 1712 р.

ГАЙДУКИ (угор. – піхотинці) – 1) учасники збройної боротьби південних слов'янських народів проти турецьких загарбників у XV-XIX ст.; 2) легкоозброєні воїни, які перебували на службі в угорських і польських поміщиків у XVIII-XIX ст.; 3) у Росії за Петра I – кінні панські лакеї.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – уряд *Гетьманщини*. До складу Г. в. к. входили старшини, яких обирали на *козацькій раді*. За посередництвом Г. в. к. *гетьман* здійснював свою військову і цивільну владу.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА РАДА – орган центрального державного управління в Україні протягом 1648-1750 рр., збори козацького війська, на яких обирали гетьмана або розв'язували важливі політичні, військові, фінансові, а також судові справи.

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА – 1) вища військова і державна адміністрація в Гетьманщині (XVII-XVIII ст.); 2) рада при *гетьманові* часів *Гетьманщини*, до якої належали *генеральний обозний, генеральні судді, генеральний писар, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний підскарбій та генеральний бунчужний*; 3) у період *Гетьманату* (1918 р.) – вищий старшинський командний склад збройних сил *Української держави*, до якого належали *генеральний хорунжий, генеральний бунчужний та генеральний осавул*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ БУНЧУЖНИЙ – 1) виборна посадова особа, що обіймала одну з найвищих урядових посад у *Гетьманщині* (XVII-XVIII ст.); 2) у *Гетьманаті* (1918 р.) – військове звання особи вищого командного складу у збройних силах *Української держави*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СУД – найвищий судовий орган Гетьманської держави. Очолював сам *гетьман*, а його постійним заступником був один із *генеральних суддів*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОБОЗНИЙ – один із вищих чинів в українському козацькому війську, відав обозом та артилерією. Входив до складу *генеральної старшини*. Під час військових походів виконував функції *наказного гетьмана*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОСАВУЛ – один із вищих чинів в українському козацькому війську, член *генеральної старшини*. Виконував урядові доручення судового, поліцейсько-охоронного та дипломатичного характеру.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР – 1) член генеральної старшини, керівник *Генеральної військової канцелярії* в козацькому війську; вища службова особа, яка вела справи гетьманського уряду в Україні XVII-XVIII ст. *Г. п.* об'єднував функції канцлера і міністра закордонних справ і зберігав державну печатку; 2) у 1917-1918 рр. – член Генерального Секретаріату ЦР УНР, вища службова особа УНР.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПІДСКАРБІЙ – член *Генеральної старшини*, завідував державним скарбом і фінансами в гетьманській державі.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ – назва українського уряду, створеного за рішенням Малої Ради від 15 червня 1917 р. Проіснував до 9 (22) січня 1918 р. Потім був перейменований на Раду Народних Міністрів УНР.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД – найвища судова установа УНР. Створений 17 грудня 1917 р. Складався з карного, цивільного і адміністративного відділів.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУДДЯ – член *генеральної старшини*, крім судових функцій, виконував доручення *гетьмана* та *старшинської ради*, переважно військового та дипломатичного характеру.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ – член *генеральної старшини*, охоронець військового стягу в козацькому війську.

ГЕНОЦИД (з лат. та гр. – вбивство роду чи племені) – термін з'явився після другої світової війни як категорія міжнародного права. Зокрема, 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила «Конвенцію про запобігання і покарання за злочин геноциду», яка юридичної чинності набула 9 січня 1951 р. У ній «геноцидом» називалися будь-які свідомі дії, спрямовані на повне або часткове винищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Його складовими є вбивство членів групи, заподіяння тілесних чи психічних ушкоджень, навмисне створення умов життя, розраховане на фізичне винищення групи, насильницьке переміщення дітей однієї групи до іншої. Сторони, які підписали Конвенцію, дійшли висновку, що геноцид в усі часи завдавав людству великих втрат.

ГЕОПОЛІТИКА – політична доктрина, яка надає переважного значення в обґрунтуванні політики держав географічному фактору.

ГЕРАЛЬДИКА – допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження і соціальні функції символів, емблем і гербів, закономірності їхнього графічного зображення та особливості композиції їхніх окремих елементів, значення останніх як своєрідних наукових джерел.

ГЕТЬМАН (від нім. – начальник, з тур. – батько народу) – в Україні в XVI-XVIII ст. – воєначальник козацького війська. З 1648 р. гетьман став на чолі державної організації. Гетьман був головнокомандуючим, очолював адміністрацію, відав фінансами, мав законодавчу, а з XVII ст. також і найвищу судову владу.

ГЕТЬМАНАТ – напівофіційна назва Української держави за часів гетьмана П. Скоропадського (1918 р.). *Г.* замінив собою УНР Центральної Ради. Замість парламентської форми правління республікою П. Скоропадський установив одноосібну (*авторитарну*), сконцентрувавши в своїх руках законодавчу, виконавчу гілки влади. В економічному устрої гетьман стояв на позиціях відновлення приватної власності на землю, заводи, фабрики, природні багатства й посилення влади капіталу. *Г.* був замінений владою *Директорії*.

ГЕТЬМАН ВЕЛИКИЙ (ЗЕМСЬКИЙ) – головнокомандуючий військом Великого князівства Литовського в походах.

ГЕТЬМАН ДВІРСЬКИЙ (ПОЛЬНИЙ) – помічник великого гетьмана у Великому князівстві Литовському, командував найманими військами.

ГЕТЬМАН НАКАЗНИЙ – в Україні у XVII-XVIII ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана під час відсутності гетьмана.

ГЕТЬМАНСЬКІ СТАТТИ – документи державно-правового і міжнародно-правового характеру, що визначали устрій України у XVII-XVIII ст. та взаємовідносини України і Московської держави.

ГЕТЬМАНЩИНА – напівофіційна назва Лівобережної України, що на правах автономії входила до складу Московського царства. На чолі її стояв гетьман. Термін вживається лише як науково-історичний.

ГОЛОВНА РУСЬКА РАДА – орган громадського самоуправління українців, утворений 2 травня 1848 р. у Львові на хвилі піднесення революційного руху у Східній Галичині. Виступала за розподіл Галичини на Східну (українську) і Західну (польську) з приєднанням до Східної Північної Буковини та Закарпаття. До складу *Г. Р. Р.* входило 30 постійних

членів української інтелігенції і уніатського духовенства, друкували власну газету «Зоря Галицька», займалися впровадженням української мови в освіту і діловодство, у 1851 р. примусово саморозпустилася.

ГОЛОВНА УКРАЇНЬСЬКА РАДА – політична організація, заснована 1 червня 1914 р. у Львові представниками трьох галицьких партій: національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної. Проіснувала до 1915 р. Лідером був К. Левицький.

ГОЛОВШИНА – термін давньоруського права; 1) вбивство; 2) певна сума грошей, що сплачував вбивця на користь родичів убитого.

ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр. – трагічна сторінка в історії українського народу, пов'язана з *колективізацією*. Повні демографічні втрати, включаючи зниження народжуваності, у межах України внаслідок з. сягли 5 млн. осіб

ГОРОДЕЛЬСЬКА УНІЯ 1413 р. – угода Великого князя литовського Вітовта та польського короля Ягайла, підписана в замку Городель 2 жовтня 1413 р. Фактично поновлювала *Кревську унію*. Передбачала об'єднання Польщі та Литви в одну державу, гарантувала автономію Литви у складі цієї держави, уніфікацію адміністративно-територіального устрою, запровадження в Литві сейму та посадових осіб, подібних до польських, перехід права на єдиновладдя одному із співправителів у разі смерті другого. Традиційно Г. у. вважається початком оформлення станових прав литовської *шляхти*. Литовська шляхта католицького віросповідання одержала гарантії прав власності і політичний пріоритет у порівнянні з православною.

ГОТИ – одне з найбільш відомих в історії Європи часів пізньої Римської імперії східногерманське племінне об'єднання. На території України з. проживали від кінця II до рубежу IV-V ст., створивши державу Германиріха. Кінець гегемонії з. у східній Європі наприкінці IV ст. поклали *гуни*.

ГРИВНЯ – 1) основна лічильна одиниця так званої «*кунної*» системи в Київській Русі; 2) зливоч срібла, що був грошовою і ваговою одиницею в Давній Русі.

ГРОМАДА (ОБЩИНА) – 1) сільське адміністративно-територіальне поземельне об'єднання в Україні та Білорусії у дореволюційний період; 2) суспільно-політичні організації української ліберально-демократичної інтелігенції в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні. Першу українську громаду засновано в Києві в 1859 р.

ГРОМАДИ – 1) напівлегальні організації української інтелігенції культурно-політичного напрямку, що діяли в другій половині XIX – на початку XX ст. Г. не мали програм і не були чіткими організаційними структурами; 2) у більш широкому значенні – згуртування осіб українського походження, в тому числі на еміграції.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА – збройна боротьба за державну владу між класами та соціальними групами всередині країни; найгостріша форма соціальної боротьби.

ГУНИ – кочовий тюркомовний народ, який з'явився у степах України, змінивши іраномовних кочовиків, і відкрив епоху *«великого переселення народів»*.

Д

ДВОВЛАДДЯ – своєрідна форма влади двох антагоністичних сил, яка склалася в Росії після Лютневої революції 1917 р. Її зміст полягав у тому, що виконавча влада в державі належала Тимчасовому уряду, а законодавча – Радам. Тимчасовий уряд збройним шляхом ліквідував двовладдя і встановив повноту своєї влади 3-4 липня 1917 р.

ДВОРЯНСТВО – привілейований стан середньовічного суспільства, основою економічної й політичної могутності якого була власність на землю.

ДЕКЛАРАЦІЯ – 1) пояснення, заява; 2) від імені партії, уряду урочисте проголошення основних принципів діяльності.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ 1990 р. – документ, прийнятий Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Проголошував наміри українського народу самостійно вирішувати свою долю. *Д.* заклала основи майбутньої незалежності України.

ДЕКРЕТ – 1) постанова, рішення; 2) законодавча постанова вищих органів влади.

ДЕЛІМІТАЦІЯ КОРДОНУ (від фр. – визначення меж) – визначення угодою загального напрямку та проходження кордону між *державами*.

ДЕМОКРАТІЯ – 1) форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; 2) тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і свободи громадян, рівні можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади.

ДЕПОРТАЦІЯ (лат. – висилаю, засилаю) – примусове виселення осіб чи груп населення, а інколи й народів з місця постійного проживання унаслідок адміністративного або судового рішення.

ДЕРЖАВА – політико-територіальна організація, яка має *суверенітет*, спеціальний апарат управління та примусу і здатна надавати своїм наказам та розпорядженням загальнообов'язкову силу для усього населення країни.

ДЕРЖАВНА ДУМА – законодавчий представницький орган Російської імперії (1905-1917 рр.). Запроваджена відповідно до царського Манифесту про дарування народам Росії політичних свобод і законодавчого представництва, прийнятого 17 жовтня 1905 р.

ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА – зовнішня атрибутика країни у формі знаків, символів, кольорів тощо, яка репрезентує національно-державницьку ідею.

ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ – сукупність форм та методів здійснення державної влади.

ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ – офіційний курс СРСР та система партійно-державних засобів по викриттю культу особи Й. Сталіна та його наслідків.

ДИКЕ ПОЛЕ – історична назва незаселеної території південноукраїнського степу. Термін виник у XVI ст., коли відбувалася колонізація району козацтвом, а вийшов із ужитку в другій половині XVIII ст., коли відбулося освоєння степу аж до узбережжя Чорного моря.

ДИКТАТУРА – повноваження, влада, можливо, необмежені законами.

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ – влада пролетаріату в союзі з біднішим і середнім селянством, яка встановилася в Радянській Росії після Жовтневого перевороту 1917 р. Політичними ідеологами *д. п.* були більшовики та есери.

ДИРЕКТОРІЯ – тимчасовий революційний орган, створений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на засіданні *Українського Національного Союзу* для керівництва повстанням проти *гетьмана*. Після перемоги – верховний державний орган УНР. Сформована у складі п'яти членів. Головою *Д.* до лютого 1919 був В. Винниченко, командуючим військом – С. Петлюра (з 10 лютого 1919 р. голова Директорії). *Д.* припинила своє існування після закінчення радянсько-польської війни 1920 р.

ДИСИДЕНТ (лат. – не погоджуватися, не згодний) – у середньовіччі – особа, яка відступає від учення пануючої церкви, пануючого віросповідання, пізніше – інакомисляча особа, не згодна з пануючою ідеологією і політичним режимом.

ДИСИДЕНТСТВО – морально-політична *опозиція* до існуючого державного (політичного) ладу, панівних у суспільстві ідей та цінностей.

ДИСТРИКТ «ГАЛИЧИНА» – адміністративна одиниця у складі Генерал-губернаторства, створена німецькими окупантами під час другої світової війни. *Д. «Г.»* з центром у Львові складався з Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської (за винятком північної частини) областей. На чолі *Д. «Г.»* стояв губернатор, урядовою мовою була німецька.

ДІАСПОРА (гр. – розсіяння) – частина народу, яка назавжди з якихось причин залишила історичну батьківщину і поселилася в іншоетнічному середовищі.

ДОІСТОРИЧНИЙ ПЕРІОД – період в *еволюції* людини та людського суспільства, стосовно якого немає письмових свідчень. Опосередкованим свідченням про *еволюцію* людини та людського суспільства в *д. п.* служать різноманітні археологічні знахідки.

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА (ДКРР) – назва державного формування на території Харківської, Катеринославської і частини Херсонської губерній та деяких районів Області війська Донського. Проголошена частиною РСФРР на 4-му з'їзді Рад Донецько-Криворізької області у Харкові 27-30 січня 1918 р. З початком німецької окупації припинила своє існування.

ДРЕВЛЯНИ – східнослов'янське плем'я (союз племен), областю розселення якого є Прип'ятське Полісся та басейн р. Тетерев. Створили власне князівство з центром у м. Іскоростень. Під час княжіння Ольги були включені до складу *Київської Русі*.

ДРОБИЦЬКИЙ ЯР – місце масового знищення фашистськими окупантами єврейського населення м. Харкова у січні 1942 р. Кількість загиблих становить 30 тис. чоловік.

ДРУЖИНА – озброєний загін найближчих соратників князя, його оточення. Формувалася на засадах особистої залежності від князя. До XIII ст. відбувається розшарування *д.* на «старшу» – бояр, які вступають у *васальні відносини* з князем, та «молодшу» – отроків, які перетворюються на князівський двір напіввільних слуг.

ДУХОВЕНСТВО – священнослужителі, які виконують релігійні обряди та служби.

Е

ЕВАКУАЦІЯ (лат. – спорожнюю) – вивезення населення, поранених, полонених, а також матеріальних засобів з місцевості, що перебуває під загрозою нападу ворога або стихійного лиха, з театру бойових дій у тил.

ЕВОЛЮЦІЯ – процес поступових змін, суть яких полягає в спрощенні або ускладненні розвитку чого-небудь або кого-небудь.

ЕКСПАНСІЯ (лат. – розповсюдження) – 1) розширення кордонів, сфер впливу, захоплення територій, ринків збуту та сировини; 2) політичне та економічне поневолення інших країн.

ЕМІГРАЦІЯ (лат. – виселення, переселення) – 1) виїзд громадян зі своєї країни в іншу на постійне проживання через політичні, економічні чи ще якісь причини; 2) сукупність емігрантів, що живуть у певній країні.

ЕМСЬКИЙ АКТ 1876 р. – указ Олександра II про заборону друку українською мовою оригінальних і перекладених творів (включаючи тексти до нот), завозу українських книг та брошур з-за кордону. Заборонялося також давати українські вистави, влаштовувати концерти і декламації. Назва указу походить від назви німецького містечка Емс, де він був підписаний 18 (30) травня 1876 р.

ЕНЕОЛІТ – мідно-кам'яний вік, перехідний період від кам'яного до бронзового віку (IV-III тис. до н. е.).

ЕТНОГЕНЕЗ (гр. – народ та походження) – походження, процес формування, становлення того чи іншого етносу, народу.

ЕТНОГРАФІЯ (гр. – народ і пишу) – наука, що вивчає побут та культурні особливості народів світу, культурно-історичні взаємовідносин народів.

ЕТНОС (гр. – народ) – вид спільності людей, що історично виник і представлений племенем, народністю, нацією, володіє спільними рисами, стабільними особливостями культури і психологічного складу, а також свідомістю своєї єдності і відмінності від інших.

Ж

«ЖДАНОВЩИНА» – кампанія морально-психологічного тиску на суспільство, яку здійснював головний ідеолог СРСР А. Жданов. В Україні здійснювалася під гаслами боротьби проти націоналізму. У цей час відбувалося переслідування українських письменників і поетів, зокрема: М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка, О. Довженка, а також спостерігалось нагнітання ідеологічної нетерпимості, звинувачення в «антинауковості», «космополітизмі» тощо.

З

ЗАКУПИ – категорія феодально залежних селян у Київській Русі та Україні у XIV-XVI ст. У Київській Русі так називалися люди, які через різні причини втрачали власне господарство і змушені були йти в кабалу до феодала за купу (грошову позику) і працювати на нього. В Україні – це збіднілі селяни, яких феодали приваблювали на свої землі і давали їм позички грошми, збіжжям. Якщо упродовж 10 років борг не сплачувався, то з. перетворювалися на кріпаків.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – 1) суспільно-політична та військово-адміністративна організація українського козацтва, що склалася у другій половині XVI ст. за дніпровськими порогами; 2) назва української козацької держави. За наказом Катерини II у 1775 р. була ліквідована.

«ЗАСТІЙ» – назва періоду історії СРСР 1964-1985 рр., яка виникла в середовищі публіцистів у часи першої хвилі *перебудови*. Застою у розумінні зупинки, стагнації в економічному розвитку СРСР не було, про що переконливо свідчать статистичні дані. Однак характерними рисами цієї епохи були відставання від розвинених країн світу, інфляційні процеси, швидке старіння основних виробничих фондів, порушення соціалістичної законності, догматизація думки, репресії проти «інакомислячих».

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА – назва української держави, створеної 19 жовтня 1918 р. Українською Народною Радою у Львові на українських землях колишньої *Австро-Угорщини*.

ЗДОЛЬЩИНА – один з видів оренди землі, за яким орендна плата сплачується власникові землі частиною врожаю.

ЗЕЛЕНИЙ КЛИН («ЗЕЛЕНА УКРАЇНА») – південна частина Далекого Сходу Росії. Названа так українськими переселенцями (у 1926 р. 41% населення Зеленого Клину були українці).

ЗЕМСТВА – органи місцевого самоуправління, що існували в більшості губерній царської Росії згідно з земською реформою 1864 р.

ЗИМОВІ ПОХОДИ АРМІЇ УНР – військові партизанські операції, рейди з'єднань Армії УНР по тилах Червоної Армії та Добровольчої армії Денікіна у 1919-1921 рр. За різними даними, у рейді брали участь від 3 до 6 тис. старшин та козаків під керівництвом М. Омеляновича-Павленка.

ЗИМОВНИК – назва житла (хутора) і форма ведення козацького господарства на Запоріжжі, Причорномор'ї та Донщині.

ЗЛУКА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ – акт проголошення об'єднання Наддніпрянської Великої України і *Західноукраїнської Народної Республіки* в єдину незалежну Українську Народну Республіку. Відбулася 22 січня 1919 р. у Києві на Софійському майдані. Однак у ситуації іноземного вторгнення і суперечностей між лідерами обох держав акт на практиці залишився нереалізованим.

ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШІ – проміжна ланка між заможним козацтвом і старшиною в *Гетьманщині* кінця XVII-XVIII ст. Підпорядковувалися безпосередньо полковникам і перебували під малим полковим прапором – значком. Йшли за *військовими товаришами* і були першими після сотників. Брали участь у військових походах і виконували дипломатичні доручення. У другій половині XVIII ст. звання *з. т.* надавалися полковій і сотенній старшині та *виборним козакам* як нагорода за службу у разі їх відставки.

I

ІДЕОЛОГІЯ – упорядкована струнка система поглядів, які виражають відношення до дійсності і містять цілі і програми соціальної діяльності, спрямовані на закріплення, розвиток чи зміну даних суспільних відносин.

ІЄРАРХІЯ (від гр. священна влада) – 1) поділ на вищі та нижчі посади або чини; 2) суворий порядок підлеглих нижчих за посадою вищим.

ІЗГОЇ – 1) категорія населення в *Київській Русі* в XI-XII ст., яка опинилася за межами своєї соціальної групи, середовища, наприклад: вільновідпущеники, ті, хто викупився з холопства, смерди, які вийшли з общини; 2) неписьменні сини священників, князі, що втратили родове старшинство; 3) неповноправні люди.

ІМПЕРАТОР (від лат. – володар) – 1) у Стародавньому Римі – почесний титул полководця, а з часу правління Августа (27 р. до н. е.) – титул голови держави; 2) титул голови держави в деяких монархічних країнах. *I.* – вищий ранг порівняно з королем, царем.

ІМПЕРІЯ (від лат. – влада) – 1) монархічна держава на чолі з імператором; 2) форма устрою держави. Як правило, *i.* складається з метрополії та підпорядкованих їй колоній. Наприклад: колишні Російська імперія, Британська імперія тощо.

ІМПІЧМЕНТ – за конституціями окремих країн, у тому числі й України, спеціальна процедура, за якою до відповідальності притягають вищих посадових осіб (наприклад, президента) у випадках порушення ними законів даної країни.

ІНАВГУРАЦІЯ (ІНАУГУРАЦІЯ) (від лат. – посвячую) – урочиста церемонія введення на посаду глави держави або посвячення в сан.

ІНВЕНТАРНА РЕФОРМА 1847-1848 рр. – система заходів, проведених у Російській імперії з уніфікації повинностей та розмірів земельних наділів залежних селян.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ – комплекс заходів із прискореного розвитку промисловості. У СРСР *і.* розпочалася з другої половини 20-х рр. ХХ ст. Була проголошена як партійний курс ХІV з'їздом ВКП(б) і здійснювалася за рахунок перекачування коштів із сільського господарства. Особливістю радянської *і.* був пріоритетний розвиток важкої промисловості.

ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ – різновид українського *націо-налізму*. Виник у 20-х рр. ХХ ст. Інтегральні націоналісти закликали до створення нового типу українця, беззастережно відданого нації та справі незалежної державності. Головний ідеолог інтегрального націоналізму – Дмитро Донцов. Він стверджував, що *нація* – це абсолютна цінність, і не має вищої мети, ніж здобуття незалежної держави. На думку Д. Донцова, мета виправдовує засоби, сила волі панує над розумом, краще діяти, ніж споглядати.

ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. – відновлення, поповнення) – об'єднання в одне ціле яких-небудь частин або елементів. Виділяють *і.* економічну, *і.* політичну.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ – соціальна група, яка сформувалася в Європі, у тому числі в Україні, у ХІХ ст. *і.* стала провідником у суспільстві певних ідей та ідеологічних концепцій, творцем культури, науки, техніки, мистецтва. Українська *і.* завжди виступала носієм національної свідомості.

ІНТЕРВЕНЦІЯ (з гр. – втручання) – втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави або в її відносини з третьою державою. *І.* буває військовою, економічною, дипломатичною. Усі види *і.* заборонені міжнародним правом і несумісні зі статутом ООН.

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ – відтворення *еволюції* людини як особистості, форм та проявів її поведінки у відповідності до зміни суспільних форм існування людства, трансформації людських цивілізацій.

ІСТОРІОГРАФІЯ (з гр. – письмова розповідь про минуле) – 1) спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію історичної науки; 2) сукупність досліджень, присвячених темі або історичному епосу.

К

КАДЕТИ – члени Конституційно-демократичної партії, що оформилася в 1905 р. Партія була однією з головних політичних сил Росії, що презентувала ліберально-монархічну буржуазію.

КАТОЛИЦИЗМ (від гр. – загальний, вселенський) – один із головних, поряд із православ'ям і протестантизмом, напрямів у християнстві.

КИЇВСЬКА РУСЬ – осучаснена назва держави східних слов'ян, що існувала в IX-XII ст. і охоплювала територію від Балтики до Чорного моря, від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя.

КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО (БРАТСТВО) – таємна політична організація, що утворилася в грудні 1845-січні 1846 р. у Києві й існувала до кінця березня 1847 року. Засновниками товариства були М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозірський, до яких приєдналися О. Маркович, О. Навроцький, І. Посяда. У квітні 1846 року до товариства вступив Т. Г. Шевченко. Боролися за скасування кріпацтва та відстоювали самостійність України.

КІШ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ – центральний орган управління, що виконував адміністративні, військові, фінансові, судові та інші функції в Запорізькій Січі.

КОЗАКИ-ПІДПОМІЧНИКИ – категорія козацтва, яка утворилася в процесі його економічного розшарування в кінці XVII ст. і вперше була оформлена при гетьмані Мазепі в 1701 р. Менш заможні, ніж виборні козаки, *к.-п.* повинні були відряджати від 2-3 дворів одного козака для постійної військової служби.

КОЗАЦТВО – 1) збірна назва у XV-XVI ст. козаків в Україні і в Росії; 2) суспільний стан в Україні в XV-XVIII ст., який виник у процесі боротьби землеробського і кочового населення в зоні так званого Великого кордону, який розділяв європейську і азійську цивілізації.

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА – адміністративне і військове керівництво козацького війська. Поділялася на полкову та сотенну.

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ – дорогоцінні військові знаки, регалії або атрибути українського *козацтва*, що використовувалися в XVI-XVIII ст. До них належали булава, бунчук, гербова печатка, литаври, пернач, хоругва тощо. Мали символічний характер і були ознакою влади.

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ – напрям під час військових дій на окупованій території, до якого входять особи з місцевого населення, які співпрацюють із загарбниками.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ – перебудова сільського господарства на основі об'єднання дрібних селянських господарств у великі колективні кооперативні підприємства (у СРСР – у колгоспи). Офіційно к. проголошена в СРСР як політичний курс на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б). Супроводжувалася *розкуркуленням та голодомором 1932-1933 рр.*

КОЛІВЩИНА – народно-визвольне повстання *гайдамаків* на Правобережжі проти панування *Речі Посполитої* у 1768-1769 рр.

КОМІТЕТИ БІДНОТИ (КОМБІДИ) – селянські організації в Україні (1918-1920 рр.) та Росії (1918 р.), створені більшовиками для зміцнення радянської влади на селі.

КОНСТИТУЦІЯ (від лат. – устрій, установлення) – 1) у Стародавньому Римі – акти, які видавав імператор; 2) основний закон держави, який визначає державний та суспільний устрій, принципи й порядок утворення представницьких органів влади, виборчої системи, основних прав та обов'язків громадян. *К.* є основою всього законодавства, звідси її друга назва – «Основний закон».

КОНФЕДЕРАЦІЯ (від лат. – спілка, об'єднання) – 1) союз окремих суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для певних цілей, переважно зовнішньополітичних і воєнних; 2) спілка, товариство, об'єднання будь-яких організацій; 3) у Польщі в XVI-XVIII ст. – тимчасові військово-політичні союзи шляхти, що створювалися для збереження її привілеїв, захисту прав католицької церкви тощо. Поширювалися й на загарбаних Польщею українських землях.

КООПЕРАЦІЯ (від лат. – співпраця) – добровільні об'єднання людей для спільної господарської діяльності.

КОРЕНІЗАЦІЯ – напрям національної політики більшовицької партії з середини 20-х до середини 30-х років ХХ ст. Проголошена XII з'їздом ВКП(б) у квітні 1923 р. з метою здобуття центральним керівництвом визнання з боку республік. В Україні отримала назву *українізації*.

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 Р. – державно-політичний союз Польського королівства і Великого князівства Литовського, оформлений 14 серпня 1385 р. у місті Крево між польськими послами і Великим литовським князем Ягайлом. Ягайло взамін за руку Ядвиги, спадкоємиці польського престолу, і польську корону зобов'язувався прийняти католицизм й охрестити все литовське населення за католицьким обрядом, приєднати до Польщі всі литовські, українські й білоруські землі. Це була спроба об'єднати два мало схожі між собою державних організми. *К. у.* стала реальною загрозою державній самостійності Великого князівства Литовського й збурила гостру протидію литовсько-українсько-білоруської знаті, яку очолив Вітовт (1392-1430). Усобиця закінчилася Островською угодою (1392), яка визнавала за Литвою певну політичну *автономію*.

КРІПОСНЕ ПРАВО (КРІПАЦТВО) – система правових норм, які встановлювали залежність селянина від феодала і право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

КУНА – грошова одиниця Київської Русі.

КУПЕЦТВО – суспільний прошарок, сферою діяльності якого є торгівля. Як соціальний стан *к.* було скасоване після Жовтневого перевороту 1917 р.

КУРІНЬ – 1) у ХVІ - ХVІІІ ст. військово-адміністративна одиниця *Запорізької Січі*, що складалася з кількох сот козаків, очолював її курінний отаман; 2) нижча ланка адміністративно-територіальної системи Лівобережної України з 1648 р. до остаточної ліквідації політичної автономії (1781 р.). *К.* був складовою частиною сотні. Кожен *к.* складався з 30-40 козаків; 3) житловий будинок козаків.

КУРКУЛІ («глитаї») – запроваджений у часи радянської влади термін для визначення заможних селян, т. зв. сільської *буржуазії*. Розрізняють три типи к.: 1) дореволюційні; 2) к. радянської пори, що збагатилися і виросли, часто навіть серед бідняків, завдяки революції 1917 р. й при сприяттї радянської влади; 3) к. лише за назвою, а в дійсності – маса середняків, що становили опір колективізації.

Л

ЛАВРА – монастир, який, як правило, підпорядковується вищому церковному органу країни.

ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ (від лат. – встановлюю, вирішую) – назва законодавчого збірника в Литві та Речі Посполитій.

ЛІБЕРАЛІЗМ (лат. – вільний) – система соціально-економічних і політичних поглядів, яка захищає свободи та права особи, приватну власність, демократію, громадянське суспільство, договірний характер державної влади, вільну конкуренцію без права втручання держави в економічні процеси.

«ЛІНІЯ КЕРЗОНА» – умовна назва лінії, яку Антанта визнала 8 грудня 1919 р. східним кордоном Польської держави. Проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовський, Дорогуськ-Устилуг, на схід від Грубешова через Крилів і далі на захід від Рави-Руської й на схід від Перемишля до Карпат.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р. – угода про об'єднання Литви і Польщі в єдину державу – *Річ Посполиту*. Затверджена 1 липня 1569 р. Мала трагічні наслідки для нашої історії – Україна переходила під повне володіння Польщі, яка посилила соціальне, національне і релігійне гноблення українського народу.

ЛЮСТРАЦІЇ (з польської – перевірка) – періодичні описи державних маєтностей з метою визначення їхньої прибутковості. *Л.* проводилися для податкових і військових потреб.

М

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – міське право, за яким міста звільнялись від управління і суду феодала. Виникло у XIII ст. у місті Магдебург.

МАЄТОК (МАЄТНІСТЬ) – земельний наділ в Московському царстві кінця XV – початку XVIII ст, що надавався *державою боярам* і дворянам у тимчасове володіння за військову та державну службу.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ – 1) центральний орган державного управління Російської імперії у справах Лівобережної України. Заснована Петром I 16 травня 1722 р.; 2) вищий адміністративний орган *Гетьманщини*, утворений указом Катерини II у 1764 р. Ліквідовано *М. К.* указом від 20 жовтня 1786 р.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ – державна установа Московської держави, заснована наприкінці 1662 р. Відав відносинами царського уряду з Україною. *М. п.* ліквідований у 1722 р.

МАЛОРОСІЯ – історична, а згодом офіційна, назва України в XVII–XIX ст. Вперше використана на початку XIV століття у зв'язку з утворенням Галицької митрополії. Більш широко вживається з середини XVII століття, але поряд із традиційною назвою Русь та Україна. Часто використовувалось поняття «Україна малоросійська». З кінця XVII століття і до 1835 року було офіційною назвою Лівобережної України. Похідне поняття «малорос» збереглося в офіційній лексиці та діловодстві до 1917 року. У зв'язку з активізацією національного руху поширюється спопуляризоване харківськими романтиками й Т. Шевченком поняття Украї-

на.

МАСОНСТВО (англ. – каменяр) – космополітичний релігійно-етичний рух. Масони закликають людей до об'єднання і до морального вдосконалення, без уваги на релігійну і національну приналежність, на принципах рівності, братерства, взаємодопомоги й вірності. В Україні перша масонська ложа виникла в 1784 р. у Києві.

МАТРИАРХАТ (лат., гр. – влада матері) – одна з форм суспільного устрою, яка характеризувалася переважним становищем жінки в суспільстві, головним чином за раннього періоду первіснообщинного ладу.

МАХНОВЩИНА – селянський повстанський рух в Україні (1918-1921 рр.) за соціальні та національні права, очолюваний Нестором Махном.

МОБІЛІЗАЦІЯ (від лат. – рухомий) – 1) переведення збройних сил держави на організацію та склад воєнного часу; 2) приведення кого-небудь чи чого-небудь до активного стану, зосередження сил і засобів для досягнення якої-небудь мети.

МОКОШ – богиня врожайності у слов'янській міфології.

«МОЛОДА ГВАРДІЯ» – підпільна комсомольська організація, яка діяла в жовтні 1942-січні 1943 рр. в умовах фашистської окупації у м. Краснодоні (Донбас) і навколишніх селах. «М. г.» налічувала 91 члена і складалася з підпільних груп – п'ятірок. Мала підпільну друкарню, радіоприймачі, зброю та вибухівку. Члени «М. г.» займалися розповсюдженням листівок, звільненням із концтаборів військовополонених та врятуванням 2 тис. краснодонців від вивезення до Німеччини. У січні 1943 р. після жорстоких тортур 71 молодогвардійця було замордовано, лише 11 залишилися живими.

МОСКВОФІЛЬСТВО (РУСОФІЛЬСТВО) – мовно-літературна, суспільно-політична течія, яка виникла в першій половині ХІХ ст. серед українців Закарпаття, Галичини і Буковини з програмою єднання з Російською імперією і російським народом.

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 р. – україно-московська угода, укла-

дена при обранні гетьманом І. Брюховецького.

Н

НАДДНІПРЯНЩИНА (Наддніпрянська Україна) – умовний термін для позначення тієї частини українських земель, яка входила до складу Російської імперії, згодом УНР (без Західної обл.) і СРСР до 1939 р.

НАРОДНИЦТВО – російська політична, громадська і літературна течія вихідців із дворянства і різночинної інтелігенції, які мали специфічну ідеологію. В основі ідеології *н.* лежала майже містична віра в російське селянство як носія «вищої життєвої мудрості» та зберігача прадавньої «общинної» власності, у якій закладені можливості переходу Росії до царства соціалістичних відносин, минаючи капіталізм.

НАРОДОВЦІ – назва культурницького, згодом політичного руху, що виник на початку 60-х років XIX ст. серед молоді української інтелігенції Галичини і Буковини, як протиположність до консервативного табору старшої інтелігенції. Народовці пропагували єдність з українцями в Російській імперії, відстоювали живу, народну українську мову в літературі та школі. Заснували перший український професійний театр у Львові (1864 р.), культурно-освітні товариства «Руська бесіда» (1861 р.) і «Просвіта» (1868 р.). У 1873 р. *н.* заснували Літературне товариство імені Т. Шевченка, яке у 1892 р. реорганізувалося в Наукове товариство імені Т. Шевченка.

НАЦИЗМ (НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ) – 1) одна з назв німецького *фашизму*; 2) ідеологія, політика, яка базується на расизмі, шовінізмі та містичній ідеї «третього рейху». Кінцева мета *н.* – панування над всіма народами. Програмним документом нацистів є книга А. Гітлера «Майн кампф» («Моя боротьба»).

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ – перехід із приватної у державну власність основних засобів виробництва.

НАЦІОНАЛІЗМ – це ідеологія, політика, теорія, практика, світо-

гляд, психологія, які націю і в теорії, і на практиці розглядають як абсолютну цінність суспільного розвитку. У вітчизняній і зарубіжній політичній термінології поняття націоналізму дуже широке, воно охоплює національну свідомість, національно-визвольний рух, а також принципи державного устрою, в якому нація розуміється як одержавлений етнос. В українській політичній термінології кінця XIX ст. націоналізм трактувався як активна національна свідомість та патріотизм. Перед першою світовою війною та під час визвольних змагань 1917-1920 рр. під націоналізмом почали розуміти самостійництво. А коли у 20-х рр. виникла ідеологічна течія, що прийняла назву націоналістичної та оформилась в організаційно-політичний рух, поняття націоналізму набрало політичного забарвлення.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ – сукупність політичних, економічних, соціальних та ін. проблем, пов'язаних з розвитком національних відносин.

НАЦІОНАЛЬНО-ПЕРСОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ – самоуправління національних меншин в Україні, проголошене законодавством УНР і частково реалізоване в добу революції і української державності 1917-1920 рр.

НАЦІЯ – історична спільнота людей, що складається в процесі формування спільності території, економічних зв'язків, літературної мови, етнічних особливостей культури та характеру.

НЕАПОЛЬ СКІФСЬКИЙ – столиця Малої (Кримської) Скіфії (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Населення *Н. С.* складало скіфи, греки, сармати, таври. Спустошений *гунами*.

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ – політична самостійність, відсутність підпорядкованості, суверенітет.

НЕОЛІТ – новий кам'яний вік, завершальна стадія кам'яного віку, що тривала з VI - по III тис. до н. е.

НЕРЕССТРОВЕ КОЗАЦТВО – українське *козацтво*, яке не потра-

пило до реєстру і тому не мало привілеїв, які визнавалися за козацтвом урядом Речі Посполитої.

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА (НЕП) – перехід від політики «воєнного комунізму», від продрозкладки до продподатку (за рішенням X з'їзду РКП(б) у березні 1921 р.) з дозволом вільної внутрішньої торгівлі, але зі збереженням за державою монополії в зовнішній торгівлі та великій промисловості.

НОРМАНИ (від сканд. – північна людина) – в Західній Європі назва народів Скандинавії в період їхньої експансії (кінець VIII – середина XI ст.). У Скандинавії їх називали вікінгами, на Русі – варягами.

НУМІЗМАТИКА (лат. – монета) – допоміжна історична дисципліна, наука про монети.

О

ОБОЗНИЙ – виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих адміністративно-військових посад в Україні в XVII-XVIII ст. Обозні поділялися на генеральних і полкових. Генеральні обозні керували артилерією, відали організацією і постачанням козацького війська, брали участь у переговорах з іноземними послами, засідали в тральному суді тощо. Полкові обозні вважалися заступниками полковника в козацькому війську.

ОБЩИНА – форма громадського землеволодіння і землекористування, поширена на території Росії до 1917 р.

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ – система заходів, які проводять окупанти на захопленій території. Нерідко супроводжується терором.

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ – організація запорозьких козаків у пониззі Дніпра на території володінь Кримського ханства. Існувала у 1711-1734 рр.

ОПОЗИЦІЯ (від лат. – протистояння) – партія або група, яка висту-

пає проти більшості, проти панівної думки в політиці й активно їй протидіє.

ОПРИШКИ – розбійницькі ватаги в Галичині, на Закарпатті і Буковині у XVI-XIX ст., які іноді набирали характеру стихійних соціальних рухів проти кріпосництва й утисків польської, молдавської і австро-угорської адміністрацій.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) – міжнародна організація, заснована 26 червня 1945 р. на конференції у Сан-Франциско з метою підтримання і зміцнення миру і міжнародної безпеки та розвитку співробітництва між державами світу. Серед засновників була УРСР.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) – утворилася у Відні на I конгресі українських націоналістів, який проводився упродовж 28 січня – 3 лютого 1929 р. Утворення ОУН відбулося внаслідок злиття двох організацій – *Союзу українських націоналістів* і *Української військової організації*. Стало реакцією на невдачу визвольних змагань 1917-1920 рр. і виявом бажання продовжувати боротьбу за відновлення самостійності української держави. ОУН вважала, що успіху можна досягнути тільки радикальними революційними методами боротьби проти окупантів України.

ОРЕНДА (від лат. – здаю в найми, наймаю) – наймання майна, приміщення, землі тощо з правом тимчасового користування ним за певну плату.

ОСАВУЛ – виборна службова особа, яка обіймала одну з адміністративно-військових посад в Україні в XVII –XVIII ст. Поділялись на генеральних, полкових та сотенних осавулів.

ОСТАРБАЙТЕРИ (з нім. – східні робітники) – німецький термін для позначення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій під час другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

П

ПАЛАНКА – адміністративно-територіальна одиниця (округ) у Запорізькій Січі.

ПАЛЕОЛІТ – стародавній кам'яний вік, перший період кам'яного віку. *П.* на території України тривав приблизно з 1 млн. р. до н. е. по 10 тис. до н. е.

ПАНСЛАВІЗМ – культурна й суспільно-політична течія серед слов'янських народів, ідеологічним обґрунтуванням якої була теорія про особливу роль слов'янських народів і необхідність їхнього державного об'єднання у федеративний чи конфедеративний союз.

ПАНЩИНА – обов'язкова робота селян у маєтках пана, власника землі.

ПАЦИФІКАЦІЯ (від лат. – умиротворення, заспокоєння) – офіційна назва масових репресій щодо українського населення Галичини, проведених урядом Польщі восени 1930 р. за допомогою каральних загонів.

ПЕЧЕНІГИ – тюркські кочові племена. У VIII-IX ст. очолювали союз племен між Волгою і Уралом, до складу якого входили підкорені ними сармати, фіно-угорські племена та ін. Печеніги неодноразово нападали на Київську Русь (915, 920, 968, 972 рр. тощо). Востаннє печеніги напали на Русь у 1036 р. і були розбиті військом Ярослава Мудрого.

ПІДЛЯШШЯ (від польськ. – лісова країна) – історична область у Південно-Східній Польщі.

ПЛЕБІСЦИТ (від лат. – рішення народу) – 1) у Стародавньому Римі – постанова, що приймалася зборами плебеїв; 2) один із видів всенародного голосування з найважливіших питань державного життя.

ПЛЕМ'Я – тип етнічної спільності і соціальної організації первісно-общинного ладу. Характерні кровноспоріднені зв'язки між його членами, поділ на роди і фратрії, спільні території, деякі елементи господарства, самосвідомості й самоназви, звичаїв і культів. Для пізнього етапу – самоуправління, яке складалось з племінної ради військових і цивільних вождів.

ПОДАТКИ – обов’язкові платежі, що надходять державі від населення, підприємств, організацій і установ.

ПОКУТТЯ – історико-географічна область України, що займала східну частину сучасної Івано-Франківської області.

ПОЛІСЬКА СІЧ – перша українська повстанська організація, що діяла під час другої світової війни в Україні під командуванням Тараса Бульби (Боровця). Створена влітку 1941 р. Попередниця УПА.

ПОЛІТИКА «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» – система політичних, економічних та ідеологічних заходів, на яких базувалася діяльність більшовицької партії та радянської влади з середини 1918 р. по березень 1921 р. Базувалася на *продрозкладці*, в основу була покладена ідея швидкого революційного переходу до соціалістичного ладу шляхом згортання товарно-грошових відносин, тотального підпорядкування індивідуальних інтересів державним, в економіці – це обвальна *націоналізація*.

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ – добровільна політична організація, що об’єднує на умовах членства найактивнішу частину громадян країни, виражає й захищає їхню ідеологію, політичні цілі, володіє матеріальними засобами або їх джерелами, органами інформації, ставить за мету здобуття влади або участь у ній для реалізації своєї програми.

ПОЛОВЦІ (кипчаки, кумани) – тюркські кочові племена, які на зламі XI–XII ст. прийшли з Північно-Західного Казахстану в причорноморські степи, витіснивши печенігів. Нерідко нападали на Київську Русь

ПОЛЮДДЯ – у Київській Русі X–XIII ст. щорічний об’їзд князем з дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини. Збирання *n.* відбувалося восени або навесні.

ПОЛЯНИ – назва одного зі східнослов’янських племен, яке населяло територію західніше середньої течії Дніпра між його притоками Тетеревом та Россю. *П.* опинились у найбільш вигідному становищі, тому що, займаючи середнє Подніпров’я, вони знаходилися майже в центрі східнослов’янських племен, на перехресті важливих торгівельних шляхів. Політичним центром *n.* був Київ.

ПОМІСТЯ – див. *маєток*.

ПОМІЩИК – феодалні землевласники в Росії та Україні. Назва походить від найменування феодалного землеволодіння в Росії в кінці XV – на початку XVIII ст. – *помістя*.

ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ – колегіальний орган адміністративно-політичного управління Гетьманщиною, створений за вказівкою російського уряду в 1734 р. після смерті Данила Апостола. До його складу входили троє росіян і троє українців на принципах рівності. З обранням у 1750 р. гетьманом К. Розумовського орган було ліквідовано.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – держава, у якій функціонує режим конституційного правління, розвинута правова система й незалежна судова влада, здійснюється політико-юридичний захист прав і свобод людини, визнається верховенство права.

ПРАВОСЛАВ'Я (з гр. – істинна, «правильна» віра) – почало формуватися після розподілу Римської імперії, остаточно склалося у 1054 р. Велике значення надається святам, обрядності, постам. На відміну від католицької, православна церква не має єдиного духовного центру та єдиного голови (очолюють патріархи та митрополити).

ПРИВАТИЗАЦІЯ – передача державної чи муніципальної власності за гроші або безкоштовно у власність колективів чи приватних осіб. *П.* є базою формування ринкових відносин.

«ПРОДАМЕТ» («ТОВАРИСТВО ДЛЯ ПРОДАЖУ ВИРОБІВ МЕТАЛУРГІЙНИХ ЗАВОДІВ») – найбільша промислова монополія дореволюційної України і всієї Російської імперії, створена 5 липня 1902 р.

«ПРОДАРУД» («ТОВАРИСТВО ДЛЯ ПРОДАЖУ РУД ПІВДНЯ РОСІЇ») – картель незалежних залізничних компаній Криворізького басейну, одна з найбільших монополій дореволюційної України, створена у 1908 р.

«ПРОДВУГІЛЛЯ» («ТОВАРИСТВО ДЛЯ ТОРГІВЛІ МІНЕРАЛЬНИМ ПАЛИВОМ ДОНЕЦЬКОГО БАСЕЙНУ») – синдикат донецьких вуглепромисловців, одна з найбільших монополій царської Росії, заснована у 1904 р.

ПРОДПОДАТОК (ПРОДОВОЛЬЧИЙ ПОДАТОК) – система фіксованого натурального оподаткування селянських господарств. Запроваджений постановою X з'їзду РКП(б) у 1921 р. замість продрозкладки.

ПРОДРОЗКЛАДКА (ПРОДОВОЛЬЧА РОЗКЛАДКА) – складова частина політики «воєнного комунізму», що існувала в Україні з березня 1919 р. до березня 1921 р. Система заготівель сільськогосподарських продуктів, заснована на примусовому товарообміні, а не на принципі вільної торгівлі.

ПРОДУКТИВНІ СИЛИ – засоби виробництва й люди, які надають їм руху з метою виробництва матеріальних благ.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ – процес у розвитку виробничих сил суспільства, який полягає в переході від мануфактурного до машинного виробництва. Початок *n. n.* у Російській імперії і в Україні як її складової частини відносять до першої половини, а закінчення – до кінця ХІХ ст. Технічною стороною *n. n.* є заміна мануфактур заводами і фабриками, на яких застосовувалися механізми. Соціальна сторона *n. n.* – поява нових верств – підприємців та робітників.

Р

РАДА КОЗАЦЬКА – загальні козацькі збори, на яких вирішувалися адміністративні, судові, військові справи, обиралася *козацька старшина*. У *Запорізькій Січі* вважалася вищим органом влади, який вирішував справи законодавства, управління і суду, участі війська у війні і укладання миру, обирав і скликав кошову старшину з кошовим отаманом на чолі.

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ (РУП) – перша активна українська соціал-демократична партія в Наддніпрянщині. Заснована 11 лютого 1900 р. у Харкові діячами студентських громад: Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем та ін. В історії української політичної думки РУП відіграла видатну роль, об'єднавши українських молодих діячів початку ХХ ст. На її основі виникла ціла низка українських політичних партій: «Співка», УСДРП, УНП. Лідерами РУП були Д. Антонович, В. Винниченко, М. Порш. Партійні видання: місячник «Гасло», часопис «Селянин», газети «Праця», «Добра новина».

РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО – українські козаки, що перебували на державній службі Речі Посполитої у другій половині ХVІ – першій половині ХVІІ ст. і вносилися у спеціальні списки – реєстр.

РЕПРЕСІЯ – каральні заходи, які здійснюються державними органами. В Україні розмах репресій відбувся в 1937-1938 рр. за ініціативою Й. Сталіна.

РЕСПУБЛІКА – 1) держава, у якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; 2) форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, глава держави обирається населенням або представницьким органом.

РЕФЕРЕНДУМ (від лат. – те, що має бути повідомлене) – всенародне опитування, пов'язане з ухваленням найважливіших для країни рішень.

РЕФОРМА – перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури.

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. – перетворення, поліпшення) – церковно-релігійні та соціально-політичні течії, які виникли в ХVІ ст. й існували кілька століть у Західній Європі (звідки поширилися й в Україну), спрямовані проти католицької церкви. Поклали початок пробудженню національної свідомості й розвитку культури окремих народів та створенню ряду протестантських церков.

РІД – колектив кровних родичів, які ведуть своє походження від спільного пращура, носять спільне ім'я.

РІЧ ПОСПОЛИТА – назва держави, яка виникла після укладення Люблінської унії 1569 р. Складалася з Корони Польської та *Великого князівства Литовського*, які мали федеративні права. Найвищим органом був сейм, на якому обирали короля. У різні часи до складу Р. П. входили Київщина, Брацлавщина, Волинь, Західне Поділля, Західна Україна.

РОД – бог слов'янської міфології, родоначальник життя, дух предків, покровитель сім'ї, оселі.

РОЗКУРКУЛЕННЯ – складова частина здійснення сталінської насильницької колективізації, кампанія експропріації селянських господарств у 30-ті рр. ХХ ст. Здійснювалася на основі постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств». Формально спрямована проти найзаможніших селян, на практиці вилилася у репресії проти середняків і тих селян, які не бажали йти у колгоспи.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ – офіційна назва російської держави, встановлена в 1721 р. у зв'язку з прийняттям Петром I титулу імператора. Назва існувала до Лютневої революції 1917 р. і означала всю сукупність територій, що входили до складу держави.

«РУЇНА» – історіографічна назва занепаду Української козацької держави у другій половині XVII ст. В історичну науку термін «*р.*» було введено М. Костомаровим. Наслідками «*р.*» стали ліквідація державних інституцій на Правобережжі, територіальний розподіл України між Московією та Річчю Посполитою, занепад господарського і культурного життя.

РУСИНИ – назва українців Галичини, Буковини і Закарпаття, що набула найбільшого поширення під час їхнього перебування під гнітом Австро-Угорщини. Слово «русин» походить від слова «Русь» і зустрічається

ся вже в 911 р. у договорах князя Олега з греками.

РУСИФІКАЦІЯ – сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення російської національно-політичної переваги в Україні та інших республіках за допомогою переведення осіб неросійської національності на російську мову і російську культуру для їх подальшої асиміляції.

РУСЬ – державне утворення східних слов'ян Середнього Придніпров'я, яке виникло в IX-X ст. У писемних джерелах Русь вперше згадується у 837 р. у західноєвропейській хроніці – Бертинських анналах. Термін «*Р.*» має чотири значення: етнічне – народ, плем'я тощо; соціальне – стан або суспільний прошарок; географічне – територія; політичне – держава.

«РУСЬКА ПРАВДА» – найвизначніша збірка давньоруського права XI-XII ст., складена на основі звичаєвого права. Зберігалася у трьох редакціях: короткій, поширеній і скороченій. «*Р. П.*» відіграла значну роль у соціально-економічному розвитку суспільства, розбудові державності.

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ» – напівлегальний демократично-просвітницький і літературний гурток прогресивної української молоді у Львівській семінарії 1833-1837 рр., який очолювали Маркіян Шашкевич, Яків Головацький і Іван Вагилевич.

РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (РУРП) – селянська партія, створена у Східній Галичині в 1890 р. Засновниками і керівниками були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович та ін. Друковані органи: журнали «Народ» і «Хлібороб», газета «Громадський голос». У 1899 р. РУРП розкололася на два крила. Одна частина членів РУРП у 1899 р. разом з народовцями об'єдналася в УНДП.

РЯДОВИЧІ – селяни в Київській Русі, що укладали з паном ряд (договір) і на його підставі працювали на пана. За соціальним і юридичним становищем були близькі до закупів.

С

СВАРОГ – бог неба, небесного вогню у слов'янській міфології, батько Дажбога і Сварожича.

СВАРОЖИЧ – бог земного вогню у слов'янській міфології, син Сварога.

«СІЧ» – назва українських студентських організацій, що діяли у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. у Львові, Чернівцях і Відні.

СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ – одне з найкращих регулярних формувань Армії УНР у 1917-1919 рр., яке мало різні форми організації: Галицько-Буковинський курінь січових стрільців, Осадний корпус січових стрільців, група січових стрільців. Брала участь у боротьбі з більшовиками, у 1918 р. – головна сила повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського. Розформовані у 1919 р.

СКІФИ (скіти, сколоти) – загальна назва споріднених племен іраномовної групи, які жили у VII-III ст. до н.е. на території сучасної України в Північному Причорномор'ї.

СКЛАВІНИ, СКЛАВЕНИ (гр. форма етноніму «слов'яни») – назва, яку вживали візантійські автори VI-VIII ст. стосовно західних слов'ян на відміну від антів (східних слов'ян).

СЛОБІДСЬКІ КОЗАКИ – козацьке населення Слобідської України.

СЛОБОЖАНЩИНА (СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА) – історична область, територія якої охоплювала сучасну Харківську, частину Сумської, Донецької, Луганської областей України і частини Курської, Белгородської та Воронежської областей Росії.

СМЕРДИ – 1) селяни в Київській Русі взагалі, незалежно від їхнього соціального чи юридичного становища; 2) особи, феодальна залежність

яких обмежувалась даниною.

СОБОРНІСТЬ (від «собор» – збори, з'їзд) – добровільне об'єднання людей на основі взаємної поваги і дружби, поважного ставлення до спільних духовних цінностей (національна ідея, цінності культури, гуманізму, релігії), ґрунтоване на високих почуттях; об'єднання зусиль громадян для досягнення життєво важливих спільних цілей. Це вільний союз людей, що об'єдналися незалежно від їх переконань та життєвих орієнтацій. Це стан моральної, духовної і політичної єдності нації в боротьбі за її суверенність і встановлення державності. Соборність – це і рух за возз'єднання нації, народів, роз'єднаних з історичних причин (наприклад, рух за соборну Україну, тобто за вільне возз'єднання Східної і Західної України в єдиній суверенній державі).

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (лат. – суспільний) – 1) усупільнення приватної власності; 2) процес становлення особистості на основі засвоєння нею елементів культури та соціальних цінностей.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ – усупільнення приватної власності на землю.

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (СВУ) – політична організація українських емігрантів з Російської імперії в Німеччині і Австро-Угорщині під час першої світової війни, яка вважала себе репрезентантом інтересів українців Російської імперії і намагалася, використовуючи війну Австро-Угорщини й Німеччини проти Росії, здобути самостійність України (конституційна монархія з демократичним устроєм, однопалатною системою законодавства). Більшість членів СВУ були соціалістами. Діяльністю СВУ керувала президія у складі О. Скоропис-Йолтуховського, В. Дорошенка, А. Жука, М. Меленевського (на початку СВУ очолювали Д. Донцов та М. Залізник). СВУ припинив свою діяльність 1 травня 1918 р.

«СПЛКА» (УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА «СПЛКА») – одна з найвпливовіших соціал-демократичних партій України. Виникла на межі 1904-1905 рр. шляхом виходу фракції

М. Меленевського з *Революційної української партії*. Заперечували необхідність національної програми і національної організації для українського пролетаріату. На початку 1905 р. увійшли на правах автономної організації до меншовицької фракції. У 1905-1907 рр. була однією з найвпливовіших і найчисельніших українських партій (приблизно 6-7 тис. членів), а з кінця 1907 р. розпочався занепад через зневажання національного питання та непослідовну політику щодо селянства.

СТАН – група суспільства, що має закріплені законом права та обов'язки. Для станової організації, що зазвичай містить декілька станів, характерна ієрархія, виражена в нерівності їх становища та привілеїв.

СТРИБОГ – бог повітряних стихій (вітру, бурі) у слов'янській міфології.

СУВЕРЕНІТЕТ – повнота влади, незалежність держави від інших держав чи міжнародних об'єднань, що проявляється у праві вільно вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи без стороннього втручання.

Т

ТИВЕРЦІ – назва східнослов'янського племені (союзу племен), що займало територію між Дністром, Прутом і Дунаєм. З X ст. входять до складу Київської Русі.

ТОТАЛІТАРИЗМ (лат. – цільність, повнота) – політичний устрій, у якому державна влада здійснює повний контроль за всіма сферами життя суспільства. Як правило, для тоталітаризму характерна відсутність демократичних свобод, насильство, терор влади проти народу, наявність єдиної державної ідеології, обов'язкової для всіх громадян.

ТОТЕМІЗМ – одна з первісних форм релігійних вірувань, для якої характерна віра в спільне походження і кровну спорідненість між даною

родовою групою людей і певним видом тварин, рослин, рідше – тим чи іншим предметом або явищем природи.

ТРАНСНІСТРІЯ (з рум. – Задністрянщина) – адміністративно-територіальна одиниця на Південному Заході України (між Дністром і Південним Бугом), яку німецькі окупанти на підставі договору в Бендерах (30 серпня 1941 р.) віддали під тимчасове румунське цивільне управління.

«ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ» (ТУП) – таємна понадпартійна політична і громадська організація українців Російської імперії, заснована в 1908 р. з ініціативи колишніх членів УДРП для координації українського національного руху в добу реакції після розгону II Державної Думи. ТУП очолювала рада, до якої входили М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, І. Шраг та інші.

У

УКРАЇНА – назва, що означає країну й державу, населену українським народом. У писемних джерелах вперше згадується в Київському літописі під 1187 р.

УКРАЇНІЗАЦІЯ – назва політики *коренізації* в Україні. У. була найважливішою складовою процесу національно-культурного відродження. Здійснювалася у вигляді запровадження української мови в освіті, пресі, театрі та інших сферах духовного життя, а також в адміністративному управлінні. У. як політика сприяла розвитку самосвідомості українського народу, передбачала підготовку і висування кадрів корінної національності. Була згорнута на початку 30-х років у контексті боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ (УВО) – незалежна військово-політична організація, створена у 1921 р. для продовження збройної боротьби за українську державність. УВО створена колишніми командирами *січових стрільців* і *УГА* під керівництвом Є. Коновальця.

На теренах УРСР практичну роботу проводив Ю. Тютюнник. На середину 30-х рр. фактично припинила свою роботу.

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (УГА) – назва регулярної армії Західноукраїнської Народної Республіки. Після реорганізації УГА влилася в Армію УНР, залишившись майже самостійним формуванням.

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УДП) – перша ліберальна партія на Наддніпрянщині. Утворилася в 1904 р. у Києві. Лідери партії: А. Лотоцький, Є. Тимченко, Б. Чикаленко. У 1905 р. об'єдналася з УРП і утворила УДРП. За мету ставила здобуття Україною автономії у складі Росії на федеративних засадах.

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНО-РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (УДРП) – ліберальна партія, яка виникла у 1905 р. на основі об'єднання УДП і УРП. Розпалася в 1908 р., а її члени утворили *Товариство українських поступовців*. Друковані видання газети «Громадська думка», «Рада», «Рідний край».

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (УПА) – збройне політичне формування, що діяло в Україні в 1942-1953 рр. *УПА* боролась за незалежність України, використовуючи політичні, ідеологічні та збройні методи боротьби.

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (УСДРП) – українська політична партія, яка утворилась у грудні 1905 р. після розколу *РУП*. Під час революції 1905-1907 рр. вимагала автономії України, демократичних свобод, *націоналізації* землі. Члени партії визнавали марксизм, домагалися автономії України. Лідери: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, М. Порш. Партія брала участь у формуванні Центральної Ради та Директорії, ліві соціал-демократи у грудні 1917 р. відкололися від партії та підтримали радянську владу. Після розгрому УНР керівництво партії емігрувало, а в 1938 р. партія припинила існування.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА УГОДА 1654 р. – договір воєнно-політичного союзу, укладений гетьманом України Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем 27 лютого 1654 р. По-різному

оцінюється в історичній та юридичній літературі. Деякі дослідники (переважно російські) вбачали в угоді повну чи неповну інкорпорацію України Росією або ж автономію України у складі Московського царства (В. Мякотін). Інші дослідники вважали, що угода 1654 р. становить 1) реальну унію двох держав (М. Дьяконов); 2) персональну унію в особі московського царя Олексія Романова (В. Сергєєвич); 3) договором *васалітету* (М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко); 4) псевдопротекторат, квазіпротекторат (Б. Галайчук); 5) воєнний союз двох держав, скріплений протекцією московського царя (В. Липинський); 6) воєнно-політичний союз (О. Оглобин).

УЛЬТИМАТУМ – вимога, поставлена однією стороною (державою) іншій під погрозою. У разі невиконання – негайне застосування певних заходів впливу, аж до війни.

УНІВЕРСАЛ – урочиста грамота, звернення, декларативно-програмовий документ.

УНІЯ (від лат. – єдність, об'єднання) – угода, договір про об'єднання Литви та Польщі в єдину державу. Виділяються *Кревська унія* 1385 р., *Городельська унія* 1413 р., *Люблінська унія* 1569 р. та *Брестська (Берестейська) унія* 1596 р.

«УСТАВА НА ВОЛОКИ» – юридичний акт, прийнятий 1 квітня 1557 р. у Великому князівстві Литовському, яким регламентувалася запроваджувана в державі аграрна реформа.

Ф

ФАШИЗМ – крайня, антидемократична, радикально-екстремістська течія, в основі якої – синтез концепції нації як вищої та одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; різновид *тоталітаризму*.

ФЕДЕРАЦІЯ (від лат. – союз) – 1) форма державного устрою, союзна держава, що складається з державних утворень (республік, штатів, зе-

мель тощо), які мають певну політичну самостійність; 2) союз товариств або організацій.

ФЕОДАЛ – монопольний власник земельного наділу (феоду), отриманого у вигляді пожалування за службу. Накопичення великої юридично закріпленої земельної власності в руках *ф.* поступово перетворило їх на керівну верству з власною ієрархією.

ФЕОДАЛЬНИЙ СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА (ФЕОДАЛІЗМ) – переважно натуральний характер виробництва та особиста залежність основного виробника – селянина.

ФІЛЬВАРОК (від польськ. – хутір, маєток) – велике шляхетське або магнатське багатогалузеве господарство, орієнтоване на ринок і засноване на праці кріпаків. Існував у Польщі й Великому князівстві Литовському.

Х

ХЛОПОМАНИ – українська ліберальна інтелігенція, яка об'єдналася в культурно-просвітницьку організацію (громади). Ставили за мету зближення з селянством, вивчали його побут, звичаї, поетичну творчість українського народу. У 1863 р. у зв'язку з репресіями царизму діяльність *х.* та їхніх гуртків припинилася.

ХОЗАРИ – напівкочові тюркомовні племена, що з'явилися у Південно-Східній Європі після гунської навали (IV ст.) і проіснували до XI ст.

«ХОЛОДНА ВІЙНА» – термін, що означав політичний курс США, СРСР та їх союзників. «*Х. в.*» проходила з часу закінчення другої світової війни до кінця XX ст.

ХОЛОКОСТ – загибель значної частини єврейського населення Європи внаслідок нацистської політики геноциду, фізичного знищення євреїв у 1933-1945 рр.

ХОЛОПИ – 1) назва феодально залежних людей у Київській Русі,

Московії і в Україні, вживана поряд із назвою челядь; 2) у середньовічній Польщі загальна назва феодально залежного селянства.

ХРИСТИЯНСТВО (від гр. Христос – помазаник божий, Месія) – одна з основних світових релігій. Християнство виникло в східній частині Римської імперії в середині I ст. Нині складається з великої кількості течій і напрямків, основні з яких три – католицизм, протестантизм, православ'я.

Ц

ЦАР – офіційний титул глави держави в деяких країнах в давнину. Наприклад, у Московському царстві з 1547 по 1721 рр., у Болгарії з кінця XIX до 1946 р.

ЦЕНзуРА – система державного нагляду за видавництвом та засобами масової інформації.

ЦЕНТРАЛІЗМ – система управління, керівництва, при якій місцеві установи, органи підпорядковуються вищим, які, у свою чергу, підпорядковуються центру.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА – загальноукраїнський громадсько-політичний центр, згодом трансформований у вищий законодавчий орган України у формі демократичного багатопартійного парламенту. *Ц. Р.* утворилася 3-4 березня 1917 р. з представників різних політичних, громадських і культурних організацій України. Влітку 1917 р. нараховувала у своєму складі 792 члени, головою був обраний М. Грушевський. Своєю діяльністю *Ц. Р.* втілила в чотирьох Універсалах.

ЦЕНТРИЗМ – політична позиція, що займає середнє положення між крайніми політичними платформами.

ЦЕРКВА (від гр. – Божий дім, Господнє місце) – 1) споруда храму для відправи богослужінь; 2) релігійна організація *духовенства* та віруючих, яких об'єднує спільність обрядів та догматів; 3) ієрархія служителів культу.

ЦЕХ – 1) в епоху середньовіччя об'єднання ремісників однієї спеціальності, які проживали в одному місті; 2) основний виробничий підрозділ промислового підприємства.

Ч

ЧЕЛЯДЬ – 1) у Київській Русі назва залежного населення (холопи, закупи, смерди та ін.); 2) в Україні челяддю називали також наймитів козацької старшини.

ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ – озброєні робітничі загони, які виступали на підтримку більшовиків. Використовувалися більшовиками як збройне опертя при захопленні влади під час громадянської війни в Україні. Стали ядром Червоної Армії.

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО – збройне формування радянського уряду України. Брало участь у боротьбі проти Центральної Ради, австро-німецьких окупантів, військ Директорії та Денікіна. Одним з керівників був В. Примаков. По закінченні громадянської війни на деякий час залишилися окремою одиницею у Червоній Армії.

ЧИНШ – назва регулярного оброку в *Речі Посполитій*, який грошима чи натурою сплачували *чиншові селяни* й міщани за користування орними землями або іншими угіддями.

ЧИНШОВІ СЕЛЯНИ – категорія особисто вільних селян в *Речі Посполитій*, які були позбавлені земельної власності та за безстрокове спадкове користування землями *держави* або *феодалів* платили податок – *чини* і відбували різні повинності.

ЧОРНОСОТЕНЦІ – збірна назва для низки російських монархічних і ультранаціоналістичних партій і організацій, що виникли в Росії під час і після революції 1905-1907 рр.

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ (Стара Січ, Базавлуцька Січ) – одне з укріплень Запорізької Січі, яке наприкінці XVI – на початку XVIII ст. існувало на острові Чортотлик або Базавлук. Існувала Чортотлицька Січ

з 1593 по 1709 р., коли за наказом Петра I було її зруйновано.

ЧУМАКИ – українські візники, які в XV – середині XIX ст. займалися *чумацтвом*.

ЧУМАЦТВО – торгово-візницький промисел, поширений в Україні у XV – середині XIX ст. Основним транспортним засобом чумаків були мажі – пароволові або четвероволові вози. Для безпеки чумаки об'єднувалися у валки, які очолювали отамани. Своє існування ч. припинило у другій половині XIX ст.

Ш

ШАРВАРОК – додаткова, крім панщини, повинність в Україні у XV – XVIII ст. Повинність складалася з роботи селян на будівництві, ремонті шляхів, мостів, гребель, панських осель тощо. Розмір *ш.* не був постійним і становив 24 робочих днів на рік з селянського двору. На Лівобережжі *ш.* були скасовані внаслідок визвольної війни, а на Правобережжі – після реформи 1861 р.

«ШЕСТИДЕСЯТНИКИ» – національно-культурна течія опозиційного руху в Україні другої половини 1950-1980-х рр.

«ШЛЯХ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ» – торговельна магістраль між Балтикою і візантійськими землями («греками») доби Давньої Русі. Через Дніпро зв'язував Прибалтику з Причорномор'ям.

ШЛЯХТА – привілейований панівний стан у Польщі й Литві та на загарбаних ними в XIV-XVIII ст. українських та білоруських землях.

Я

ЯЗИЧНИЦТВО (ПОГАНСТВО, ІДОЛОПОКЛОНІННЯ) – термін, прийнятий у християнському богослов'ї й частково в історичній літе-

ратурі для позначення дохристиянських і нехристиянських релігій, переважно політеїстичних (багатобожних). Боги язичництва уособлювали сили природи, вшановувалися також демони, духи тощо. На основі язичництва складалася своєрідна духовна культура у давніх слов'ян.

ЯРЛИК (від тюрк. – указ) – у період монголо-татарського іґа на *Русі* – письмові документи, які видавались ординськими ханами підлеглим руським князям як на велике, так і на удільне князювання. *Я.* підлегли ханам князі отримували в Золотій Орді.

ЯРМАРКИ КОНТРАКТОВІ – ярмарки, на яких укладалися контракти на гуртову купівлю-продаж ремісницьких, пізніше промислових виробів, сільськогосподарських продуктів, на продаж, купівлю та *оренду* поміщицьких *маєтків*, а також оформляли кредитні операції, родинні справи *поміщиків*, пов'язані з майном тощо. В Україні *я. к.* існували з кінця XV ст.

ЯСИР (від тур. – бранець) – полонені, бранці, яких захоплювали турки й татари під час нападів на українські, російські та польські землі. Полонених продавали в рабство на невільничих ринках Кафи (Феодосії) та інших міст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Борисенко В. Курс української історії. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
- 2 Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
- 3 Історія України: Посібник / За ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. – К.: Академія, 2002. – 480 с.
- 4 Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття: Навч. посібник / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – Харків: Одісей, 2001. – 480 с.
- 5 Короткий довідник з історії України / І. Курас, М. Багмет, І. Федьков та ін. – К.: Вища школа, 1994. – 255 с.
- 6 Короткий історичний словник / В. М. Даниленко, С. А. Кокін, А. Г. Слюсаренко, О. В. Даниленко. – Запоріжжя: Прем'єр, 2001. – 320 с.
- 7 Котляр М. Ф. Довідник з історії України / М. Ф. Котляр, С. В. Кульчицький. – К.: Україна, 1996. – 464 с.
- 8 Малий словник історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
- 9 Минуле України: відновлені сторінки / Під ред. І. Хворостяного. – К.: Наук. думка, 1991. – 280 с.
- 10 Політичний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів. – К.: Генеза, 1997. – 322 с.
- 11 Рибалка І. Історія України. – Харків: Основа, 1994. – Ч. 1. – 448 с.
- 12 Рибалка І. Історія України. – Харків: Основа, 1997. – Ч. 2. – 480 с.
- 13 Світлична В. В. Історія України: Навч. посіб. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ, 2003. – 308 с.
- 14 Україна: Енциклопедичний довідник / Заг. ред. В. П. Пустовойтенка. – К.: Потенціал, 2002. – 463 с.

Довідкове видання

**ДОВБНЯ Ольга Анатоліївна,
ЛЯШЕНКО Євгенія Петрівна**

**КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ
І ПОНЯТІЙНИЙ ДОВІДНИК
З КУРСУ
«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»**

Редактор О. М. Болкова

Комп'ютерна верстка О. П. Ордіна

Підп. до друку . Формат 60 x 84 / 16.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 4,0. Обл.-вид. арк. 2,91.
Тираж прим. Зам. №

Видавець і виготівник
«Донбаська державна машинобудівна академія»
84313, м. Краматорськ, вул. Шкадінова, 72
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК №1633 від 24.12.2003.